مەحمود رەزا

لەپێناوی دیموکراتیزەکردنی حوکم لەعیراق دا

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن. ک)

مەحمود رەزا ئەمین

شۆڕشی ئۆکتۆبەرو چارەنوسی چەند گەلێکی خۆرهەڵات

(ڕاستکردنەوەی هەڵەیەکی باو)

١٩١٧-١٩٣٢

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری

سلێمانی ٢٠٠٢

مەحمود رەزا ئەمین

شۆڕشی ئۆکتۆبەرو چارەنوسی چەند گەلێکی خۆرهەڵات

سلێمانی ٢٠٠٢

زنجیرەی کتێبی بیر: (٨)

ژمارەی سپاردن: (٤٣٣)ی ساڵی ٢٠٠٢

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)

چەند ووشەیەکی پێویست.

خوێنەری بەڕێز..!

ئەم بابەتە لە ژمارەکانی (١٩، ٢٠) ی گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی (سیاسەتی دەولی)دا، بە دوو بەش بڵاو کرایەوە. لەبەر چەند هۆ بڵاوکردنەوەیم وەك نامیلکەیەك، وەك ئەمەی ئێستا لەبەر دەستتدایە بە پێویست زانی:

١ — بڵاوکردنەوەی لێکۆڵینەوەیەکی وا لە دوو ژمارەی (گۆڤارێکی وەرزی)دا، کە بەلای کەمەوە ماوەی نێوان ژمارەی ١٩، و ژمارە ٢٠، کە بە دوو بەش ئەم لێکۆڵینەوەیان تیا بڵاوکردۆتەوە، ٣ مانگە. ڕەنگە خوێنەر هەبێ چ لە کوردستان و چ لە هەندەران یەکێ لەو دوو ژمارەیەی هەبێ، ئەوی تریانی بەردەست نەکەوتبێ، بەوەش نزیك بە نیوەی لێکۆڵینەوەکەی لایە و نیوەکەی تری دەسنەکەوتووە. واتە ئەو خوێنەرە بە باشی لە مەبەستی من حاڵی نەبووەو بە نیوە ناچڵ و، ڕەنگە بە شێواویش لە بۆچونەکانم تێگەیشتبێ.

٢ — لەو دوو ژمارەیەی گۆڤاری سەنتەردا، کە لێکۆڵینەوەکە بۆ یەکەم جار لە واندا بەر خوێنەر کەوتووە، چەند پەرەگراف پەڕیون و، چەند ژمارەیەکی سەرچاوەکان بە هەڵە تۆمار بوون. ڕاستکردنەوەی ئەو شتانەم بە پێویست زانین.

٣ — لێکۆڵینەوەکە لە کوردستان بڵاوبۆتەوە. سەنتەری لێکۆڵینەوە تا لە کوردستان بووم، بەڕێوەبەری بووم و، ئەندامی دەستەی نوسەرانی گۆڤارەکەش بووم و، لەوەتی لە ئەورووپاش ئەژیم، ئەو دەر ئەچێ و من هەوڵی زۆر ئەدەم بەڕێك و پێکی ژمارەکانی بگەنە دەستم، ئەنجاش ناگەن. لەبەر ئەوە دڵنیام ئەو لێکۆڵینەوەیە نەگەیشتۆتە ئەورووپاش (مەبەستم کوردانی تاراوگەی ئەورووپایە). لێرە، لە ئەورووپا ئەگەر کەسێك مەبەستی بێ خزمەتی کێشەی ڕەوای گەلەکەی بکا، ئەتوانێ سەرچاوەی بەکەڵکی لە مۆزەخانەکانی ئەورووپا دەسکەوێ. ووتم: بەڵکو کردنەوەی ئەم پەنجەرەیە کەسانی تر هانبداو لێرە چاکی مەردانەی لێهەڵکەن و، ئەو پەنجەرەیەی من کردومەتەوە، ئەوان بیکەن بە دەرگاو دەروازەو، بکەونە مشت و ماڵ کردنی بەڵگەنامەکانی ئەو سەردەمە. هیوادارم کارێکی باشم کردبێ.

مەحمود ڕەزا
هۆڵندا — دێڵفت
٣ / ٥ / ١٩٩٩

بەرایی

هاندەرم بۆ نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە :

١ - محمود اسماعیل محمود لە ژمارە (١٣٠)ی هەفتەنامەی (الاتحاد)دا وتارێکی بڵاوکردەوە (عودة الي العقل السياسي للبارتي - انهيار عام ١٩٧٥) لەو وتارەدا ناوی پەیماننامەی دۆستایەتی و هاریکاری ١٦ ی ئاداری ١٩٢١ ی نێوان مۆسکۆ و ئەنکەرەی بە (اتفاقية لينين - كمال

اتاتورك في ٦/ادار/١٩٢١) بڕوانه/ ٣٧، هێنابو. لەسەر ئەم قسەیە، مەلا حەسەن لە ژمارە (١٣٣) و ئەبو بەکر خۆشناو لە ژمارە (١٣٤)ی هەمان هەفتەنامەدا لیَ ی راست بوونەوە، گوایە (شتی وا لە مێژوودا رووی نەداوە و قسەی وا هەوڵە بۆ تێکدانی مێشکی میللەتەکەمان) بڕوانە: ٣٦/، یان (ناچێتە عەقڵەوە لینین لەگەڵ هیچ کەس و دەوڵەتێکدا لە دژی گەلێك رێکەوتنی ئیمزاکردبیَ) بڕوانە:٤٩./

نوسەری ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ژمارە (١٣٩)ی هەمان هەفتەنامەدا وتارێکی بە ناونیشانی (نعم! وقع البلاشفة معاهدةصداقة و تعاون مع اتاتورك) بڵاوکردەوە تیایدا وەڵامی بۆچونی نازانستی ئەو سیَ بەڕێزە درایەوە و لە کۆتایی وتارەکەش دا هاتووە (... لەبەرئەوە بە پێویستی ئەزانم سەر لە نویَ پراکتیکی لینین لە دوای وەرگرتنی دەسەڵاتی سیاسی لەلایەن بەلشەویکەوە، سەبارەت بە گەلی کورد، زانستی یانە و پراگماتییانە، دور لە روکەش و لێکدانەوەی ئایدیۆلۆجی بخوێنرێتەوە، بۆ خزمەتی ئاوات و ئامانجەکانی گەلی کورد) بڕوانە:٤٦

٢ - رۆژی ٩/٨/١٩٩٥ د.محەمەد سابیر" نوێنەری حکومەتی هەرێم لە فەرەنسا، لە هۆڵی رۆشنبیری جەماوەری لە سلێمانی، کۆڕێکی سیاسی بەست بەناونیشانی (باری ئێستای مەسەلەی کورد لەرۆژئاوا.)

لەو کۆڕەدا سەبارەت بە دەور و رۆڵی یەکێتی سۆڤیەت لە سەر چارەنوسی کورد مشت و مڕ کەوتە نێوان نوسەری ئەم لێکۆڵینەوەیە و حەمەشوان ڕەسوڵ ئەندامی کۆمیتەی پارێزگای سلێمانی حزبی شیوعی کوردستان- عێراق. من دوو دەوری شۆڕشی ئۆکتۆبەر و یەکێتی سۆڤێتم لە سەر چارەنوسی کورد پیَ خراپ و ئەویش پێی باش و بەحەماسەوە بەرگری لێکرد....!

ئەو دو مەسەلەیە هانیان دام دەس بدەمە کارێکی وا و، ئەم لێکۆڵینەوەیەم بەرهەم هێنا کە بریتی یە لە چوار بەش، بەم شێوەیە:

بەشی یەکەم: کارکردی مەعنەوی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر:
- جولانەوەی کورد.
- جولانەوەی ئەرمەن.
- جولانەوەی ئازەر.
- جولانەوەی گەلانی ئێران بە گشتی.

- بەشی یەکەم: کار کردی مەعنەوی شۆڕشی ئۆکتۆبەر

مەبەست لە کارکردی مەعنەوی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەوەیە کە بە بیَ ویستی ڕابەرانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، ئەم شۆڕشە چ ڕەنگ و دەنگێکی لەناو ریزی جولانەوەی رزگاریخوازانە و پێشکەوتنخوازانەی ئەم گەلانەدا داوەتەوە و، ئەم گەل و بزووتنەوانە چ هیوا و ئاواتێکیان بە کۆمەك و پشتیوانی یەکێتی سۆڤێت و دەسەڵاتی بەلشەویك هەبوو. لەم بەشەدا بۆچونی ژمارەیەك نوسەری بێگانە و زۆر لەو سیاسی و نوسەرە کوردانەم هێناوەتەوە کە بە باشە باسی کار کردی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەکەن.

بەشی دووەم: کارکردی مادیی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر:
- جولانەوەی کورد.
- جولانەوەی ئەرمەن.
- جولانەوەی ئازەر.
- جولانەوەی گەلانی ئێران بە گشتی.

لەم بەشەدا هەوڵمداوە بیسەلێنم کە ، شۆڕشی ئۆکتۆبەر هەر ڕەنگدانەوەی لە لای گەلانی بابەتی لێکۆڵینەوەکە خۆشبووە، ئەگینا دەسەڵاتدارانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و حکومەتی سۆڤێت بە کردەوە چ هەنگاوێکیان بە خێری ئەو گەلانە هەڵنەهێناوە.

بەشی سێیەم: ڕۆڵی ڕوسیای سۆڤێتی لە یارمەتی دانی حکومەتی کەمالی و قاجاری دا.

لەم بەشەدا بە وردی باسی ئەو کۆمەکە ئابوری، سیاسی، سەربازی، پسپۆڕی و لۆجیستیکی یانەم کردەوە کە حکومەتی رۆسیای سۆڤێتی پێشکەشی تورکیا و ئێرانی کردون بۆ ئەوەی خۆیان لەبەر گوشاری هاوپەیمانان و جوڵانەوەی رزگاریخوازانەی نەتەوەکانی ناو چوارچێوەی سنووری وڵاتەکانیان دا بگرن و هەڵنەوەشێن. دیسانەوە لە پێناوی بەرژەوەندی دەسەڵاتی بەلشەویك و روسیای سۆڤێتی دا.

لەبەشی چوارەم و کۆتاییش دا باسی بناغەی سیاسەتی دەرەوەی لینین و بەلشەویکم کردووە و هەوڵم داوە رونی بکەمەوە کە سیاسەتی دەرەوەی لینین و بەلشەویك لەسەر بناغەی مانەوەی دەسەڵاتی بەلشەویك و پاراستنی بەرژەوەندی یەکانی روسیای سۆڤێتی داڕێژراوە و، ئایدیۆلۆجیا هیچ رۆڵێکی نەبووە لە رەنگ رشتنی هێڵەکانی ئەم سیاسەتە دا.

زۆرکەس و زۆر حزبی شیوعی، تا ئێستاش پێ یان وایە کە کارکردی ئایدیۆلۆجیا لەسەر سیاسەتی دەرەوەی سۆڤێت لە دوای مەرگی لینین کاڵبۆتەوە، ئەگینا لە سەردەمی لینین دا ئایدیۆلۆجیا لە پلەی یەکەم دا بوە. بۆ وەڵامدانەوەی ئەم بۆ چونە نازانستی یە، لەم لێکۆڵینەوەیەدا بە تەنیا باسی ساڵەکانی ١٩١٧ – ١٩٢٣ م کردوە، واتە ئەو ماوەیەی کە لینین بەهێزترین دەسەڵات و مەزنترین تەئسیری لەسەر بڕیارەکانی حکومەتی روسیای سۆڤێتی هەبوە.

تێکڕا هەوڵم داوە بە پێ ی توانا وەڵامی ئەم پرسیارە بدەمەوە: ئایا شۆڕشی ئۆکتۆبەر خزمەتی چارەنووسی ئەو گەلانەی خۆر هەڵاتی کردوە کە لێکۆڵینەوەکەدا ناویان هاتووە، یان زەرەری پێ گەیاندون؟

بەشی یەکەم

کارکردی مەعنەوی شۆڕشی ئۆکتۆبەر

١ – لەسەر جوڵانەوەی کورد.

شۆڕشی ئۆکتۆبەر کارکردی مەعنەوی زۆری هەبوو لەسەر کێشەی کورد لە گشت پارچەکانی کوردستاندا. (لەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر و، لە ماوەی قەیرانی سەرتاپاگیری سیستمی سەرمایەداری دا، کۆمەڵی

کوردەواری کەوتە ژێر تەئسیری خەبات و بیروڕای دژ بە کۆلۆنیالیزم و پشتیوانیی رزگاری گەلان) ١٠٢/٤٥.

جەلال تاڵەبانی لە کتێبی (الحركة التحررية القومية الكردية) دا ئەڵێ: "... شۆڕشی ئۆکتۆبەر چواردەوری روسیای راچڵەکاند و وڵاتانی دراوسێ یی ڕوناك کردەوە و، پاڵی نا بە نەتەوە زۆرلێکراوەکانی خۆرهەڵاتەوە بەرەو شانۆی تێکۆشان و خەباتی نیشتیمانی، بەنەتەوەی کوردیشەوە..... هەروەك لەگەڵ بوژاندنەوەی هیوای گەلاندا جوڵانەوەی رزگاریخوازانەی نیشتیمانی ی لە خۆر هەڵات داگیرساند، گەلانی خۆرهەڵات بە کوردیشەوە راپەڕین و کەوتنە داواکردن لە هاوپەیمانانی سەرکەوتو بۆ جێ بەجێ کردنی ئەو پەیمان و بەڵێنانەی لە کاتی جەنگدا پێ یان دابون..... لەناو کورداندا هەندێ کەس پەیابوون هەواڵەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و حکومەتی سۆڤێت یان بڵاو ئەکردەوە. ئەمانە بە بەلشەویك ناویان دەرکرد، بەبێ ئەوەی بە دروستی لە مارکسیزم - لینینیزم یان بیروباوەڕی کۆمۆنیزم تێ بگەن. ئەمانە تاقمێك بوون زۆربەیان لەو دیلە کوردانەبوون کە بەلشەویکەکان ئازادیان کردبوون. لەناویاندا -جەمال عیرفان- ی خوێندەوار هەبوو کە، بە دەسیسەی کۆلۆنیالیزمی بەریتانی و کۆنەپەرستانی کورد لە سلێمانی – تیرۆریان کرد" ١٠٥/٢٣.

مێجەرسۆنی حاکمی سیاسی سلێمانی لە ساڵی (١٩١٩) دا ، لە بروسکەیەکدا بۆ ئارنۆڵد ویڵسن ی حاکمی گشتی عێراقی ناردوە، وتوویەتی:

" بۆ بەدبەختی لێرە خەڵکی خەریکن لەناو و بیروباوەڕی بەلشەویك تێ ئەگەن: ١ /٨ ،

هەروەها بڕوانە: ٢٣/ ٥٠١ و ٢ / ٤٣١.

بەگوێرەی سەرچاوەیەکی تر، سۆن لەو بروسکەیەدا ئەمەی بۆ ویلسن نووسیوە "ئێمە لە کاتێکداسەرکەوتنەکانی ئەم دواییەی بەلشەویکەکان لە بەرچاو ئەگرین.... پێویستە ئەگەری سەرهەڵدانی هەل و مەرجێکی ئاڵۆزیش لە کوردستان فەرامۆش نەکەین"١٠٢/٣٣.

ڕائید نۆئیل یش لە ڕاپۆرتێکی دا بۆ عەقید ویلسۆن، لە بارەی نفوزی بەلشەویك لە کوردستان، بۆی نووسیوە "پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگرین کە هەلومەرجی سیاسی ی دەرەوە بە شێوەیەکی بنچینەیی کار لە هەلومەرجی ناوخۆی ناوچە کوردی یەکان ئەکا.... ئیتر لێرە پلانەکانی بەلشەویك زانراون و، زیاد بوونی بەردەوامی نفوزی، تەگەرە بۆ سیاسەتی بەریتانیا لەم ناوچانە دروست ئەکا...ئەرکی سەرەکی ئێمە بریتی یە لە ڕێگەگرتن لە هاتنی بیروڕاکانی بەلشەویزم و سەرکەوتن بەسەر پڕۆپاگەندەی تورکی ی ئیسلامیدا...." ١٠٣/٣٣.

" بێجگە لە ناوچەی سلێمانی، لە کۆیەش تاقمێك هەبوون لەو دیلانەی لە روسیا ئازادکرابوون و گەڕابوونەوە، پڕۆپاگەندەی خێریان بۆ حوکمی سۆڤیاتی ئەکرد و لەناو خەڵکدا بە بەلشەویك ناسرابوون" ١٠٥/٢٣.

بەگوێرەی ئەم سەرچاوەیە ئەم بروسکەیە لە شوباتی ١٩٢٠ دا لێدراوە .

عبداللة الفیاض یش لە کتێبی (الثورة العراقیة الکبری) دا ئەڵێ "ساڵی ١٩٢١ ئەفسەری سیاسی شاری خانەقین لە یەکێك لە نووسراوە رەسمی یەکانی دا ووتویەتی: گوایە لەو ناوچەیەدا جۆرە جولانەوەیەکی بەلشەویکی لە ئارادایە ١/ ٩.

شۆڕشی ئۆکتۆبەر ناوبانگی ئەمەندە بە باشە گەیشتبووە کوردستان، مەلیك مەحمودی وا لێکرد لە ١٩٢٣/١/٢٠ دا نامەیەك بۆ کونسوڵی روسی بەرزی سەرکەوتو لە تەورێز بنوسێ، تیایدا نووسیبوی "لە ساڵی ١٩١٧ دا بانگەوازی سەربەستی راستەقینە و رزگاربوونی گەلان گەیشتە گوێ ی هەموو کەسێك لە جیهاندا، هەموو میللەتانی چەوسێنراوی ژێر چنگی زۆردار و تاوانبار بەوپەڕی شادمانییەوە راپەڕین و کەوتنە خەبات بە هیوای ئەوەی کە بە هۆی مەبەستی پاکی روسەکانەوە هەموو ئەگەن بەو ئاوات و داخوازی یانەی کە بەتەمای بوون.... هەتا ئەڵێ... گەلی کوردی خواروی کوردستان زۆر شادمان ئەبێ بە دۆستایەتی و یارمەتی ی حکومەتی بەرزی روس و ئامادەیە لە پێناوی سەرگرتنی ئەم دۆستایەتییەدا سەروماڵی خۆی بەخت بکا بەو مەرجەی بە شێوەیەکی رەسمی دان بنرێ بە مافی نەتەوایەتیانا....هتد" بڕوانە: ٥/٤١٩-٤٢٠، هەروەها ٢٣/٢٢١، ١١/٢٢٣-٢٢٦.

شێخ مەحمود لە نامەیەکی دا بۆ ناودارێکی کورد نووسیوێتی "برا کوردەکانم، هاوخوێنەکانم ئاگادارتان ئەکەم و لێتان ئەپاڕێمەوە کە بڕوا بە کەس نەکەن بە دەوڵەتی سۆڤێت نەبێت.... هەر ئەوە و تەنها ئەوە پشتگیر و رزگارکەری هەموو میللەتان" ١/٩.

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد لە وتاری (ئۆکتۆبەر و مەسەلەی کورد)دا ئەڵێ " شۆڕشی ئۆکتۆبەر کارێکی زۆری کرد سەر جولانەوەی ئازادی نەتەوایەتی میللەتی کورد"، لە هەمان وتاردا ئەڵێ " شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆسیالستی تیشکێکی روناك بو لەولای کوردستانەوە هەڵات کە دوێنێ و ئەمڕۆ و هەتا هەتایە رێگای ئازادی بۆ میللەتە چەوساوە و بێ مافەکەی ئێمەش روناکتر ئەکاتەوە" ١٢/١.

ئیسماعیل حەقی شاوەیس لە باسی (مێژووی نەتەوەکەت- کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان)دا ئەڵێ: " کۆنگرەی رۆژهەڵاتی ئیسلامی کە لە

باکۆ (قەفقاسیا) لە ساڵی ١٩٢١[1]ی زاینی دا بەسترابوو، ئەم کۆنگرەیە کوردستانی بە جارێك هوشیار کرد"١٢/٢١.

د. عەزیز شەمزینی لە کتێبی "بزووتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستان" دا ئەڵێ: "شۆڕشی ئۆکتۆبەر بزووتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی بوژاندەوە و هەلومەرجێکی وای بۆ خەباتی گەلانی رۆژهەلات رەخساند کە گوڕ و گەشەی پێ دان و سەقامگیری کردن. شۆڕشی ئۆکتۆبەر خەباتی گەلانی دو رۆهەلاتی ناوەڕاست و نزیکی بوژاندەوە. خەباتی گەلی کوردستان لە پێناوی رزگاری و سەربەخۆیی و پێشکەوتندا دژی داگیرکەران و ئیمپریالیستەکان بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە بوژایەوە" ١١/١٤٧-١٤٨. شەمزینی لە جێگایەکی تری کتێبەکەیدا ئەڵێ: "دەوڵەتە ئیمپریالستەکان دەوری خنکێنەری بزووتنەوەی نەتەوایەتی رزگاریخوازانەی گەلی کوردستانیان دیوە، بەلاٍم خەباتی دلێرانەی گەلانی روسیا هەموو جیهانی هێنایە جۆش و گیانی شۆڕشگێڕانەی هەموو گەلانی جیهانی رەهاکرد" ١١/١٥٣-١٥٤، هەروەها ئەڵێ "دوای سەرکەوتنە مەزنەکەی حکومەتی کرێکاران و جوتیارانی روسیا و تێکشکاندنی دەستدرێژکەرەکان و، دوای ئەوەی کە حزب و رێکخراوە سیاسیەکانی کوردستان هیچ ئومێدێکیان بە سیاسەتی ئینگلیز و فەرەنسە و ئەمریکا نەما، حیزب و رێکخراوە سیاسیەکانی کوردستان پێوەندیان بە داوو دەزگاکانی حکومەتی سۆڤێتەوە کرد و بە ئاشکرا ئەوەیان روون کردەوە کە بەهیچ شێوەیەك باوەڕیان بە هەڵوێستی دەوڵەتە ئیمپریالستیەکان نەماوە و سۆزی خۆیان بۆ حکومەتی شۆڕشگێڕی روسیای سۆڤیەت دەربڕی کە لەو کاتەدا پشتگیری لە مەسەلەی نەتەوایەتی کوردستان دەکرد.

ئەو حیزب و رێکخراوانە لەو بڕوایەدابوون کە ئەگەر هات و حکومەتی سۆڤیەت پشتگیری لە مافە نەتەوایەتیەکانی گەلی کوردستان کرد، گەلی کوردستان ئەتوانێ خەباتی خۆی بەشێوەیەکی سەرکەوتوانە ئەنجام بدا" ١١/١٥٥. لە چاوپێکەوتنێکی رۆژنامەنووسی دا کە، (ماکارنیکۆ قادیم) ی رۆژنامەنووس لە رۆنامەی (ئۆپۆپریمیای روسی) لەگەڵی کردووە، عەبدوللاٍ ئوچئالان سەبارەت بە شۆڕشی ئۆکتۆبەر و رۆڵی لینین ئەڵێ: " مرۆڤ کە قسە لەسەر روسیا و گەلی روسی ئەکا، هەرگیز ناتوانێ یادی شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن و زیندو فەرامۆش بکا، بەلاٍم بەداخەوە ئێستا جۆرێك لە گەڕانەوە و پاشە کشە لەناو کۆمەڵێ روسی دا ئەبینین، ئەگەرچی ئەم گەلە بوە سەرچاوەی رووناکی زۆر و هیوای مەزن بۆ هەموو گەلانی چەوساوەی دنیا....... پەیوەندیەکانی لینین لەگەڵ مستەفا کەمال، پەیوەندی تاکتیکی بوون، بەلاٍم ستالین کردنی بە سیاسەتی دەوڵەتی سۆڤێتی" ٣٤/٣.

م.س. لازاریف لە بارەی دەور و تەئسیری شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە لەسەر کورد ئەڵێ: "بەهۆی شۆڕشە مەزنەکەی ئۆکتۆبەرەوە، مێژووی مرۆڤایەتی لە بنەڕەتەوە هەڵتەکا و گۆڕانێکی تەواوی بەسەردا هات. ئەمەش کارێکی تەواوی کردە سەر چارەنووسی گەلی کورد" ٩/٦٦٥-٦٦٦

---

[1] د. عزیز الحاج لە کتێبی (القضیة الکردیة في العشرینات) دا شۆڕشی ئۆکتۆبەر بە یەکێ لەو هۆیانە ئەزانێ کە " کوردەکانی هاندا و یارمەتی پەرەسەندنی هەستی نەتەوایەتی دان و چەند هەنگاوێك بردنیە پێش" بڕوانە: ٢٤/١٥-١٦.

لازاریف له سەرچاوەیەکی تردا ئەڵێ " ئەوەی جێگەی بایەخ پێدانە ئەوەیە کە" گەلانی هەردو خۆرهەڵاتی ناوەند و نزیك، بەگەلی کوردیشەوە، لە ڕۆژانی یەکەمی دامەزراندنی دەسەڵاتی سۆڤێتەوە، لە پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی و دیبلۆماسی روسیای سۆڤێتی بەهرەمەند بوون " ٣٨/٣١.[٢]

له کوردستانی باکور " قوماندانی فیرقە میرالای خالد بەگی جبری کە سەرۆکی خێڵی جبران بو، وه لەناوچەی موش- خنس (Henis - Mush) دانیشتبوو، لەساڵی ١٩٢١ی زایینی لە ئەرزروم کۆمەڵی پەنهانی (کۆمیتەی ئیستقلالی کوردستان) ی دامەزراند" ١٢/٢٠، ئەو خالد بەگە د. عەزیز شەمزینی لە کتێبی "بزووتنەوەی نەتەوایەتی لە ساڵی ١٩٢٢ دا، یاداشتێکی بۆ حکومەتی سۆڤێت نووسی و تیایدا وتویە: "لەبەرئەوەی کە پشتم بە یارمەتی ئینگلیز نەبەستووە لە پێناوی پێکەوەنانی کوردستانێکی سەربەخۆ، بڕیارم دا بە یارمەتی روسیای سۆڤێت لە پێناوی دەسگیرکردنی ئەو ئامانجەدا خەبات بکەم" ١١/١٥٦.

عبدالرحمن قاسملوش لە بارەی کارکردی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر کوردەکانی خۆرهەڵات ئەڵێ: " لە سێ ی دیسامبری ١٩١٧ دا بەیاننامە بەناوبانگەکەی سۆوێت بۆ زەحمەتکێشانی موسوڵمان لە روسیا و ڕۆژهەڵاتدا بڵاوکرایەوە. ئەو بەیاننامە و چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتی سۆڤێت کە بە کردەوەش جێ بەجێ کرا، تەئسیری گەورەی شۆڕشی ئۆکتۆبەریان لە چارەنووسی نەتەوە زۆرلێکراوەکاندا بۆ نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی لە وڵاتە دراوسێکاندا روون کردەوە. ئەو روداوە لە کوردستانی ئێران دا بە جۆرێك دەنگی دایەوە کە بە پێشنیاری سەربازە شۆڕشگێڕە روسەکان ساڵی ١٩١٨ لە شاری کرماشان چەند ئەنجومەنێك دامەزران. هەر لەو وەختەدا دەتوانین تێ بگەین کە شۆڕشی مەزنی سۆسیالستی ئۆکتۆبەر سیاسەتی یەکێتی سۆڤێتی بەرامبەر نەتەوەکان چەندی کار کردۆتە سەر جوڵانەوەی رزگاریخوازی نیشتیمانی ی گەلی کورد" ١١/٥٣.

هەر لە "دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە شاری کرمانشاش کۆمەڵێکی تایبەتی لەلایەن سەربازە روسەشۆڕشگێڕەکان و نیشتمان پەروەرەکانی ئەم شارەوە دامەزرێنراوە" ١/١٠، پەراوێزی ٣٠.

د. حامد عیسی محمود علی ش لە کتێبی "المشکلة الکردیة منذ بدایتها حتی عام ١٩٩١)دا ئەڵێ: "ئەو دەنگەی بەرپابوونی شۆڕشی روسی لە کوردستان بەگشتی دایەوە، گەورە بوو. بە دەستپێشکەری سەربازە شۆڕشگێڕەکانی روس چەند (سۆڤێتات)ێك لە کوردستان، لە کرماشان لە ساڵی ١٩١٨ دا دامەزران" ٤٣/٨٠.

" لە ساڵەکانی جەنگی جیهانی یەکەمیش دا هەندێك لە ڕۆشنبیرە شۆڕشگێڕەکانی شاری ساوجبولاق-شاری سابلاغ یان مهاباد، م.ڕ- پەیوەندیان لەگەڵ ڕێکخراوێکی نەهێنی — سوسیال دیموکرات- ی ناو هێزەکانی سوپای روسی دا کە لە ناوچەکەدا بوون، بەستبوو. هەر ئەمە

---

[٢] ئەم سەرچاوەیە لە لاپەڕە ٣٠ -٣٤، لەژێر ناونیشانی لاوەکی (العامل الروسی)دا، وا باس ئەکا کە شۆڕشی ئۆکتۆبەر خزمەتێکی زۆر گەورەی گەلانی خۆرهەڵاتی کردوە: کورد، گەلانی ئێران بە گشتی. ئەم لێکۆڵینەوەیە

ئەو ئیدیعایانەی لازاریف پوچەڵ ئەکاتەوە.

رێگای خۆش کرد بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێکی سیاسی نەهێنی پێشکەوتنخواز لەم شارەدا بە چەند مانگێك پێش سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، وە ئەم کۆمەڵە هەر زوو دروشمی ئازادی کوردستانی هەڵگرت"١/٥. تەئسیری مەعنەوی شۆڕشی ئۆکتۆبەر هەموو کوردستانی داگرتبوو، بۆیە " لە کوردستانی باکوریش حزبی سوسیال دیموکراتی کوردی[3] ژمارەیەك (سۆڤێتات)ی دامەزراندبوو"٢٠/٩٩.

بەگوێرەی یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی ش، لە دەمەدەمی کونگرەی ئاشتی پاریس دا "خالد بەگ و هاوڕێکانی لەگەڵ روس دا پەیوەندییان بەستبوو، وە داوای یارمەتیان لێ کردبوو"١٣/٧٩. بەگوێرەی هەمان سەرچاوە: خالد بەگ بە ئەحمەد تەقی وتووە: "عەرزی ئیسماعیل ئاغا بکە -سمایل خانی شکاك، م.ڕ -کە لەلای خۆیەوە هاوکاری زیاد بکات، هەروەها هەوڵیش بدات کە پەیوەندی لەگەڵ روسدا ببەستێ بەڵکو یارمەتیەکمان بدەن" بروانە ١٣/٧٩.

ئەحمەد تەقی کە بەنامە و راسپاردەی خالد بەگەوە گەیشتۆتە لای سمایل خان، سمایل خان رای سپاردووە کە بە نوێنەرایەتی خۆی بچێتە لای " قونسوڵی روس لە ورمێ و بەناوی ئەوەوە داوای یارمەتی و دۆستایەتی کوردەکانی ئێران و تورکیا و عێراقی لێ بکا" بڕوانە ١٣/٨٠. سمایل خان بە ئەحمەد تەقی وتووە: بە قونسوڵی روس بڵێ: "سمایل خان پەیمان و قسەی کوردی هەموو پارچەکانی پێ سپێرراوە و ئەگەر روس ئامادەیە یارمەتی کورد بدا، با کوردیش خۆی ئامادە بکا" بڕوانە ١٣/٨٠. " سمایل ئاغای سمکۆ، یەکێ لە سەرۆکەکانی عەشیرەتی شکاکی کوردی[4]، کە لە ناوچەکانی تەرگەوەڕ - لە سەرچاوەکەدا نوسراوە: قوتور، م.ڕ- و مەرگەوەڕ و، برادۆست دا نیشتەنی بوون، رابەرایەتی بزوتنەوەی کوردەکانی ئێرانی کرد، کە ئامانجی دامەزراندنی(کوردستانی سەربەخۆ)ی لە پێش چاو دانا بوو.... سمکۆ ویستی دەسەڵاتی خۆی بکێشێ بەسەر ئەو عەشیرەتە کوردانەی نێوان سنوری تورکیا و دەریاچەی ورمێ دا نیشتەنی بوون، بۆ ئەوەی ناوچەیەکی گەورە لە خۆرهەڵات و باکوری خۆرئاوای دەریاچەکە، بە شارەکانی ورمێ و سەڵماس و خوی شەوە بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی. هەوڵدانی بۆ دەرکردنی ئیدارەی ئێرانی لە ناوچە کوردیەکان هانی دا تەئیدی ڕێکخراوی ئەنجومەنی دیموکراتی بکا کە لە کوردستان دامەزرا.

سمکۆ پەیوەندی پتەوی لەگەڵ شێخ مەحمودی خیابانی سەرکردەی بزوتنەوەی دیموکراتی ئازربایجانی ئێرانیش دامەزراندو، پاش ئەوەی چەکدارێکی زۆری کۆکردەوە توانی جێی خۆی لە ناوچەی باکوری کەناری دەریاچەی ورمێ قایم بکا، لەوێشەوە باڵی کێشا بەسەر ئەم شارانەدا:

---

[3] تائێستا هیچ سەرچاوەیەك باسی هەبونی - حیزبی سۆشیال دیموکراتی کوردی- نەکردوە.د.عبدالستارطاهر شریف یش لە کتێبەکەیدا ناوی ئەم حیزبەی نەهێناوە. ئەمە یەکەم سەرچاوەیە باسی حیزبێکی کوردی ئاوا بکا. نوسینی کەندالە کەشارەزایی باشی لە سەر کوردستانی باکور هەیە.

[4] لەم ناوچەیە هەر کورد عەشیرەتی شکاکی هەیە، نەتەوەکانی تر (فارس، ئازەر، تورك، عەرەب،..هتد)عەشیرەتی "شکاك"یان نی یە، لە بەر ئەوە وشەی پاشگری (کوردی) بۆ عەشرەتی شکاك زیادەیە.

ساوجەبلاٟق(مەهاباد)، ماكۆ، خوی، تەرگەوڕ- لەسەرچاوەكەدا نوسراوە: قوتور،م.ڕ-،دیلمان، سەقز، سەردەشت، بانە و بۆكان. سمكۆ دەستی كرد بە سەرلەنوێ ڕێكخستنی سپا، بۆ ئەوەی پێشمەرگە دەرەبەگی یەكان بكا بە یەكەی نیزامی و توانی لەسەر حسابی ئەو چەكانەی سپای ڕوس لە كاتی كشانەوەی دا بە جێ ی هێشتبوون و، ئەوانەی لە هێزە دۆڕاوەكانی ئێران بەجێ مابوون، باروتخانەكانی خۆی پڕ بكا لە چەك) ٣٣/١٣١-١٣٢ .

((لە كۆتایی تەموزی ساڵی ١٩٢١ یشدا لە كوردستانی ئێران (كۆنگرەی سەركردەكانی كورد) بەستراو،بەشداربووانی كۆنگرە بەڵێنیان دا لە پێناوی مافە زەوتكراوەكانیان دا درێژە بە خەبات بدەن.)) ١٢٧/٣٣.

جەلیلی جەلیل و كۆمەڵێ شارەزای تریش لە كتێبی(الحركة الكردية في العصر الحديث) دا ئەڵێن ((دوای ساڵی ١٩١٧،لە كاتێكدا لە ژێر كاركردی شۆرشی ئۆكتۆبەری سۆشیالستی مەزن دا، بزوتنەوەی رزگاری خوازی نەتەوەیی گەلانی خۆرهەڵات بە توندی هەڵچوو، جەماوەری گەلی كوردستانیش خەباتی نەتەوەیی- رزگاری خۆی، لە دژی چەوسێنەران توند تر كرد))١٠٣/٣٣.

لەبەر رۆشنایی ئەو زانیاریانەی سەرەوەدا، دەرئەكەوێ كە شۆڕشی ئۆكتۆبەر لە گەرمەی ڕوداوەكانی و لە ساڵانی سەرەتای تەمەنی دا تەئسیری مەعنەوی گەورەی لە جوڵانەوەی كورد كردووە. بۆ كورد بۆتە مایەی چاو لێكردن و هیوا، بۆ پشت پێ بەستنی بەرە و سەركەوتن.

١- ٢ لەسەر جوڵانەوەی ئەرمەن:

گەلی ((ئەرمەن یەكێكە لە گەلە هەرە كۆنەكانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. وڵاتی ئەرمەن" ئەرمینیا" ئەرمەنستان، كەوتۆتە سەرووی سەرچاوەكانی فورات، لای گۆمی وانەوە، واتە لەگەڵ كوردستان دراوسێ یە.

گەلی ئەرمەن هەر لە زووەوە خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆ و ژیاری تایبەتی و پێشكەوتوی خۆی بووە. یەكەم دەوڵەتی سەربەخۆی ئەرمەن سەدەی شەشەمی بەر لە دایك بوونی مەسیح دامەزراوە. ئەم گەلە بە ئاین مەسیحییە و، زمانی ئەرمەنی وەك زمانی كوردی، سەر بە خێزانی زمانە هیندۆ ئەوروپی یە سەربەخۆ دێرینەكانە.

سەربەخۆیی وڵاتی ئەرمەن زۆر نەژیاوە، هەر زوو سەربەخۆیی لە دەست داوە و كەوتۆتە ژێر دەستی بێگانەوە و خاكی نیشتمانی بۆتە بەشێك لە وڵاتی ڕۆمان و چەند جارێك كەوتۆتە ژێر دەستی ئێرانی یەكانەوە و، لە ساڵی ٣٨٧ دا لە نێوان دەوڵەتی ساسانی ئێران و دەوڵەتی بیزەنتی دا دابەشكراوە.

لە سەرەتای سەدەی هەشتەمەوە، ئەرمینیا بووە بەشێك لە دەوڵەتی عەرەبی-ئیسلامیی. لە ناوەندی سەدەی یازدەوە دیسان كەوتەوە ژێر دەستی بیزەنتێكان و ئینجا سەلجوقێكان. تەتەر و مەغۆڵەكانیش لە ناوەندی سەدەی سیازدەدا گەلێك سەرگەردانی و كاول كاریان بۆ هێنا. لە نێوان سەدەی شازدە و هەژدەدا ئەرمینیا بوە یەكێك لە مەڵبەندە گرنگەكانی ناكۆكی و شەڕی داگیر كەرانەی نێوان توركیای عوسمانی و ئێرانی سەفەوی. ساڵی ١٦٣٩ش ئەرمینیا بە یەكجاری دابەش كرا:

ئەرمینیای خۆرهەڵات خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و ئەرمینیای خۆرئاواش درایە دەوڵەتی عوسمانی. لە ئەنجامی ژێركەوتنی ئێران لە

جەنگەکانی ساڵانی ١٨٢٦-١٨٢٨ی نێوان ئێران و ڕووس، بەگوێرەی پەیمانی تورکمانچای ١٨٢٨، ئەرمینیای خۆرهەڵات بووە بەشێك لە ڕووسیا.

لە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەریش ئەرمەنستان هەر بە دوو پارچەیی مایەوە: بەشێکی لە چوارچێوەی یەکێتی کۆمارە سۆسیالیستەکانی سۆڤێت دا(کۆماری ئەرمینیای سۆڤێتی) و بەشەکەی تریشی تا ئێستا لە ژێر چەپۆکی تورك دایە.

گەلی ئەرمەن هەمیشە لە خەبات و بزوتنەوەدا بووە بۆ بەدەست هێنانیٚ سەربەخۆیی. لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەم بزوتنەوەیە لە ئەرمینیای خۆرئاوادا زۆر بەهێز بوو لە چەند ڕاپەڕینێکی چەکدارانەدا خۆی نواند. لەساڵی ١٨٦٢ دا جوتیارەکانی ناوچەی زەیتون ڕاپەڕینێکیان دژی جەورو ستەمی عوسمانی‌یەکان بەرپا کرد. ساڵانی ١٨٧٨و١٨٨٤ هەر خەڵکی ئەم ناوچەیە دوو جاری تر ڕاپەڕینەوە. ساڵی ١٨٨٦یش خەڵکی وان° ڕاپەڕین. عوسمانێکان زۆر بەتوندی ئەم ڕاپەڕینانە و هەموو بزوتنەوەیەکی تری ئەرمەنیان وەك گەلەکانی ژێر دەستیان دامرکانەوە.

لەبەر دڕندەیی عوسمانییەکان و جیاوازی ئاین لە نێوان ئەرمەن و عوسمانییەکاندا و، یەك ئاینی ئەرمەن و روس ئەرمەن هەمیشە لە جەنگەکانی نێوان روس و تورکدا، لایەنگری روسەکان بوون. ئەمەش بۆخۆی هۆیەك بوو بۆ دڕندایەتی عوسمانیەکان لە بەرامبەر ئەرمەندا.

نەتەوەی ئەرمەن هەمیشە لە خەباتدا بووە بۆ بەدەست هێنانی سەربەخۆیی و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی‌ی خۆی: لە چارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بزووتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن لە چوارچێوەی دوو حیزبی سیاسیدا مەیی کە بریتی بوون لە ((پارتی گنچاك ساڵی ١٨٨٧، لەلایەن دەستەیەك قوتابی ئەرمەنەوە لە جنێف دامەزرێنرا، ئەم حیزبە خۆی بە حیزبێکی مارکسی دادەدەنا و ئەیویست لە ڕێگەی خەباتی چەکداریەوە دەوڵەتی سەربەخۆ و یەکگرتووی ئەرمەن دامەزرێنیٚ..

دووهەمیشیان حیزبی داشناك بوو. ئەم حیزبە لە ساڵی ١٨٩٠ دا دامەزرا و بریتی بوو لە حیزبی بۆرجوازی نەتەوەیی ئەرمەن و خەباتی ئەکرد بۆ : رزگاری ئەرمەن لە دەست زوڵم و زۆری دەوڵەتی عوسمانی و بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمینیا، لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا بە ڕێگەی خەباتی چەکداری)) بڕوانە.. ٣/ ٨٩-١٢٣.

هەشتا ڕۆژ دوای بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر واتە لە ((٢٩/ کانوونی یەکەمی ١٩١٧ دا، حوکمەتی روسیای سۆڤێتی مەرسومێکی لەبارەی ئازادی بڕیاردانی چارەنووسی گەلی ئەرمینیای خۆرئاواوە دەرکرد..... ئەو مەرسومە داوای: پێکهێنانی حوکمەتێکی گەلی کاتی بۆ ئەرمینیای خۆرئاوا کردبوو، کە لەسەر بناغەی هەڵبژاردنی دیموکراتیی سۆڤێتاتەکانی نوێنەرانی گەلی ئەرمەن دامەزریٚ)) بڕوانە: ٣٥/١٦٩ و ١٧٠

((لە ١١/ کانوونی دووەمی/١٩١٨ شدا حوکمەتی سۆڤێتی بڕیارێکی لەبارەی ئەرمینیای تورکییەوە دەرکرد و بە دەق ئەمەی تیا ووترابوو: ئەنجومەنی نوێنەران، بۆ گەلی ئەرمەنی رائەگەیێنی کە، حوکمەتی کرێکاران و جوتیاران لە روسیا، تەئییدی مەسەلەی ئەرمەن و

° وان ناوچەیەکە لە ناوچەکانی کوردستانی باکور، ئەم دەربڕینەی د.کەمال مەزهەر، وا ئەگەیەنیٚ کە (وان) هی ئەرمەن بیٚ.

مافەکانیان (لە ئەرمینیای تورکیا) کە روسیا داگیری کردووە، ئەکاو، بواریان بۆ ئەڕەخسێنێ حوکمەتی خۆیان پێك بهێنن و سەربەخۆیی خۆیان بە هێز بکەن ...هتد.

هەر ساڵی ١٩١٨ لە ١٣ ی مانگی نیسان دا حکومەتی سۆڤێتی بەیانێکی نارەزایی دەرکرد و تیایدا نارەزایی لە دەست پەلاماری سپای تورك بۆ سەر ئەرمینیا دەربڕی و رایگەیاند کە دەست درێژییەکانی سپای تورك بۆ سەر ئەرمەن سەرچاوەی نەهامەتییەکی بێ سنوورن)) بڕوانە: ٣٥/١٧٠ و١٧١.

لە ئەیلولی ساڵی ١٩٢٠ دا سپای تورك جارێکی تر ئەرمینیای داگیرکردەوە. لینین سەبارەت بەم داگیرکردنە، لە خوتبەی ٩/ تشرینی یەکەمی /١٩٢٠ دا ووتی: ((تورکەکان تەعەدایان لە ئەرمینیا کرد بۆ داگیرکردنی باکۆ و باتۆم و، ئەرکی پاراستنی بەرەی قەوقاز و راگرتنی شالاوی سپای تورك و یارمەتی دانی گەلی ئەرمەنیشی خستە ئەستۆی فەرماندەیی بەرەی کافکاس)) بڕوانە: ٣٥/١٧٢.

بەهۆی ئەم هەڵوێستەی بەلشەویك لە کێشەی ئەرمەن، بەهاوتەریبی یەکتر دوو مەسەلە لە ئەرمینیا ولای گەلی ئەرمەن سەریان هەڵدا:

یەکەم: پەیدابوونی نفوزی بەلشەویك لە ناو ئەرمەنەکاندا و دروست بوونی حیزبی شیوعی ئەرمەن.

دووهەم: گەڕانەوەی ژمارەیەکی زۆر لە ئاوارە و دەربەدەربووەکانی ئەرمەن کە ساڵانێکی زۆر بوو لە ترسی قەتڵ و عامی عوسمانییەکان وڵاتی خۆیان بەجێ هێشتبوو.

((سەرەنجام بەهۆی یارمەی سپای سوری سۆڤێتییەوە، حیزبی شیوعی ئەرمەن توانی بەر لەشالاوی داگیرکەرانەی تورك بگرێ و لە شاری ئەسکەندەر پوڵ و ناوچەی شیراك دەری پەڕێنێ و هێڵی شەمەندەفەری یەریڤان-تەفلیس ئازاد بکا و کۆماری ئەرمینیای سۆسیالیستی سۆڤێتی رابگەیێنێ)) بڕوانە: ٣٥/ ١٧٢-١٧٣.

ئەم کۆماری ئەرمینیایەی لە ساڵی ١٩٩١ دا سەربەخۆیی خۆی لە یەکێتی کۆمارە سۆسیالیستەکانی سۆڤێت راگەیاند، بەری ئەوکاتەیە.

١ - ٣ ، لەسەر جوڵانەوەی ئازەر

((هەتا سەرەتای سەدەی نۆزدە شوێنی نیشتەنی ئازەرەکان کە بە ئازەربایجان ناسراوە، لەناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی ئێران و دەسەڵاتی بنەماڵەی قاجارەکاندا بوو. بەڵام لە ئەنجامی دوو خولی شەڕی گەرمی نێوان ئێران و روس، کە لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٨٠٣ - ١٨١٢ و ١٨٢٦-١٨٢٨ دا روویان دا، ئێران بەشێکی زۆری قەڵەمڕەوی خۆی لە باکوری خۆرئاوا لەکیس دا و بەگوێرەی هەردوو پەیماننامەی گولستان لە ١٨١٣ دا و، تورکمانچای لە ١٨٢٨ دا، ئازربایجانی باکور و گورجستان و داغستان و ئەرمەنستان کەوتنە ناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی تزاری روسییەوە و ئاوی ئاراس بووە سنووری نێوان هەردوو دەوڵەت)) بڕوانە: ١٥/٤١١-٤٤٨.

کە شۆڕشی ئۆکتۆبەر روی دا حیزبی شیوعی ئازربایجانیش سەری هەڵدا و بەو دەستورەی ئەرمینیای خۆر هەڵات بووە کۆماری سۆسیالیستی ئەرمینیای سۆڤێتی، ئەمیش بوو بە کۆماری سۆسیالیستی ئازربایجانی سۆڤێتی و نەریمان نەریمانۆفی سکرتێری حیزبی شیوعی ئازربایجانی سۆڤێتی بوو بە سەرۆکی ئەم کۆمارە.

ئازربایجانی ناو قەڵەمڕەوی ئێرانیش وەك بەشێك لەم وڵاتە خەڵكەكەی لە رووداوەكانی ئێراندا دەوریان هەبووە.

((خەڵكی ئەم هەرێمە لە دەمەدەمی بەرپابوونی شۆڕشی مەشروتە و قۆناغەكانی پەرەسەندنی دا (٩١٠٥-١٩١١) دەوری گرنگ و كاریگەریان هەبوە. ستارخان و باقرخان كە دوو رابەری بزووتنەوەی جەماوەری ی بوون لە ئازربایجان، لە دژی محەممەد عەلی شا و دواتر ئەحمەد شای كوڕی، لە گەرمەی رووداوەكانی شۆڕشی دەستوری دا دەركەوتن. هەروەها محەمەدی كوڕی حاجی عەبدول حەمیدیش كە لە مێژووی بزووتنەوەی پێشكەوتنخوازانەی ئێران و ئازەردا بە شێخ محەمەد خیابانی ناسراوە، لە شۆڕشی مەشروتەدا دەوری هەبوو. لەبەر دەوری ئاشكرا و بەرچاوی لەم شۆڕشەدا، لە ترسی گرتن هەڵات و چوە داغستان. لە وێ كەوتە ژێر تەئسیری بیروڕای سۆسیال دیموكراتەكان و، باوەڕی وای لێ هات كە ئەبێ دەسەڵات لە دەستی گەل دا بێ بۆ خزمەتی هەژاران. لەگەڵ بەرپابونی جەنگی جیهانی یەكەم دا، خیابانی گەڕایەوە بۆ ئێران و، بە گوڕتر لە جاران، كەوتە خەبات و تێكۆشان و، لە كۆتایی ئابی ١٩١٧ دا كۆنگرەی دامەزراندنی، بە ئامادەبوونی ٤٨٠ نوێنەر، بەست و، (حیزبی دیموكراتی ئازەربایجان)ی دامەزراند.

شۆڕشی ئۆكتۆبەری سۆشیالیستی بووە هۆی وەرچەرخانی گەورە لە خەباتی ڕزگاریخوازی گەلی ئازەردا لە ئێران. كشانەوەی هێزەكانی ڕوسیە لە تەبرێز و ئەردەبیل و ناوچەكانی تری ئازەربایجان، هەلومەرجی جوڵانی سیاسی باشتری بۆ ئازەری یەكان خولقاند. هەروەك شۆڕشی ئۆكتۆبەر بووە مایەی ڕودانی وەرچەرخانی فیكری لە گۆشە نیگای سیاسی ڕادیكاڵەكانی ئازەردا و، بەم هۆیەوە حیزبی دیموكراتی ئازربایجان دروشمی دامەزراندنی سستمی سۆشیالیستی بەرز كردەوە و، داوای لە جەماوەر كرد بێتە پێشەوە و بەشداری لە بەڕێوەبردنی حوكم دا بكا.

لە دوای كۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی یەكەم، خراپ بوونی باری ئابووری و كۆمەڵایەتی و نارەزایی جەماوەر، هەلومەرجێكی شلۆقیان لە ئێران خولقاند و نارەزایی جەماوەر و، مانگرتنی كرێكاران زۆربەی شارەكانی ئێرانی گرتەوە. ئەو هەلومەرجەو تەئسیری شۆرشی ئۆكتۆبەر لەسەر خیابانی و حیزبەكەی، بونە هەوێنی ڕاپەڕینێكی تازە لە هەرێمی ئازربایجان و شێخ محەمەد خیابانیی ڕابەری حیزبی دیموكراتی ئازربایجان و ڕابەری بزوتنەوەی خەڵكی ئەم هەرێمە لە ٩ / نیسانی / ١٩٢٠ دا لە كۆبونەوەیەكی جەماوەری دا ڕایگەیاند كە: ویلایەتی ئازربایجان پەیوەندی خۆی لەگەڵ دەستەڵاتی ناوەندی دژ بە دیموكراسی دا ئەپچڕێنێ.

شۆڕشگێڕەكانی ئازربایجان لە ٢٤ / حوزەیرانی / ١٩٢٠ دا حكومەتێكی تایبەت بە خۆیان دامەزراند و، ناوی- ئازادیستان- یان نا لە ناوچە ئازادكراوەكانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان. ئامانجەكانی ئەو حكومەتە ناوچەیی یە لەم چوار خاڵەدا چڕكرابونەوە:

یەك/ هەڵگێڕانەوەی سیستمی پاشایەتی و، دانانی سیستمی كۆماریی دیموكراتی لەجێگەی.

دوو/ كۆتایی هێنان بە پاشكۆیەتی ئێران بۆ دەوڵەتانی كۆلۆنیالیستی گەورە.

سێ/ دانی خودموختاری بە ئازربایجانی ئێران.

چوار/ دانی ئازادی یە دیموكراسیەكان و، ئەنجام دانی ریفۆرمی ئابووری و رۆشنبیری و هی تر.

بەڵام کاربەدەستانی ئێران بەناوی دانوستانەوە، بە فێڵێکی زیرەکانە توانیان لە پەلامارێکی کت و پڕدا، لە ماوەی نێوان ١٢-١٤/ئەیلولی/١٩٢٠ دا ئەم حکومەتە ناوچەیی یە تەفروتونا بکەن، شێخ محەممەد خیابانی بکوژن و، دەسەڵاتی بەزۆری قاجاریەکان بگێڕنەوە بۆ ئازربایجان) بڕوانە: ٢٥/٢٠٢-٢١٨.

١ — ٤ لەسەر جوڵانەوەی گەلانی ئێران بە گشتی:

وڵاتی ئێران لە سەردەمی شۆڕشی مەشروتەوە جوڵانەوەیەکی پێشکەوتنخوازانە لە ناو هەناوی خەڵکەکەی و لەناو ڕیزی بزووتنەوەی نیشتیمانی ی دا سەری هەڵدابوو، وە کەوتبوە نەش و نما. ئەگەرچی محەممەد عەلی شا و دواتر شا ئەحمەدی کوڕی توانیان بە ئاگر و ئاسن بەر بە پەرەسەندنی خێرای جوڵانەوەکە بگرن، بەڵام نەیانتوانی هەلومەرجی بابەتی مانەوەی ئەو جوڵانەوەیە و ناڕەزایەتی خەڵک لە حکومەت و دام و دەزگاکانی بە گشتی، بگرن.

بەرپابونی جەنگی جیهانی یەکەم و داگیرکردنی بەشێکی زۆری ئێران لە باکورەوە لەلایەن روسیای تزاری و، لە باشوریشەوە لە لایەن بەریتانیاوە، بەبێ ئەوەی حکومەتی ناوەندی ئێران هیچ کاردانەوەیەک پێشان بدا، تا ئەهات رقی خەڵکی لە دەسەڵاتدارانی تاران زیاتر ئەکرد.

سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کشانەوەی بێ قەید و شەرتی سوپای روسییە لە (کانونی دوەم- ئازاری ١٩١٨)٢٢/٣١٨ لەو ناوچانەی لە باکوری ئێران داگیری کردبون، فەسادی ئیداری و ماڵی، لاوازی و بێ دەسەڵاتی حکومەت و تەسلیم بونی بە ویستی حکومەتی ئینگلیز و ئیمزاکردنی ڕێکەتننامەی ١٩١٩ لەگەڵ بەریتانیا، لەو هۆ و فاکتەرانەبوون کە پەرەیان بە توڕەیی و ناڕەزایی جەماوەردا.

حیزبی دیموکراتی ئێران کە (لە ساڵی ١٩٠٩ دا دامەزرا بو) ٤٧/٤٩ لە سازدانی خەڵک و دژایەتی کردنی سیاسەتی دەوڵەت و بەتایبەتی لە دژایەتی کردنی ڕێکەوتنی ساڵی ١٩١٩* ی نێوان ئێران و بەریتانیادا، دەوری هەبوو. حیزبی دیموکرات و گەلانی ئێران بەگشتی دژی ڕێکەتننامەی ٩ / ئابی / ١٩١٩ بوون، چونکە ئەم ڕێکەوتنە بەکردەوە ئێرانی ئەکردە (وڵاتێکی ماندێتی بەریتانیا) ٣٢٢/٢٢، لەبەرئەوە ناڕەزایی لە دژی ئەم ڕێکەوتننامەیە لە سەرانسەری ئێراندا پەرەی سەند و (وثوق الدولة) ی سەرۆوەزیر ناچار بوو لە کۆتایی هەمان ساڵدا دەس لەکار بکێشێتەوە. بەڵام لەباتی ئەو، بە پشتیوانی رەزاخان، کە لەو کاتەدا ئەستێرەی لەناو سپای ئێراندا کەوتبوە درەوشانەوە، قوام السلطنة وەزارەتێکی نوێ ی پێکهێنا. محەممەد تەقی خان بسیان کە ئەندامێکی چالاکی حزبی دیموکرات و کابرایەکی دیموکرات خوازی بەرچاو روون و دژی نفوز و دەسەڵاتی هێزە ئیمپریالیستی یەکان بوو لەسەر ئێران و، لەناو سپاش دا پلەی کۆلۆنێل بوو” هاتنی قوام السلطنة بۆ جێگەی (وثوق الدولة) ی زۆر پێناخۆشبو.

* ئەم ڕێکەتننامەیە لەلایەن وثوق الدولة [ی سەرۆوەزیری ئێرانەوە ئیمزا کرا. بە گوێرەی ئەم ڕێکەوتننامەیە:

١ - هەموو وەزارەتخانە و دائیرەکانی ئێران راوێژکاری ئینگلیزیان بۆ دانرا.

٢ - ئەبوو سپای ئێران لەژێر چاودێری ئەفسەرانی ئینگلیزدا خۆی پۆشتە بکاتەوە و، هەر لەژێر چاودێری ئەواندا ئەفسەر و چەك و تفاقی پێویست بۆ سپای ئێران دابین بکرێن.

٣ - ئینگلیزەکان بەڵێنیان دا ئەگەر راوێژکارانی ئینگلیز کاروباری مالی ئێران بگرنە دەست، ئەوان قەرزی پێویست ئەدەن بە ئێران.

٤ - پێشنیار کرابوو (لەسەرچاوەکەدا پێشبینی نوسراوە- م.ر) کۆمیتەیەکی تێکەڵاو لە ئینگلیزی و ئێرانی دروست بکرێ بۆ چاوگێڕانەوە بە تاریفەی گومرگی ئێراندا.

٥ - بەریتانیا ئەتوانێ ڕێگەی ئاسن و هۆکانی تری پەیوەندی لە ئێران دابمەزرێنێ. بەریتانیا بێ ئەوەی چاوەڕێ بکا ئەنجومەنی ئێران ئەم ڕێکەوتننامەیە بخاتە دەنگەوە و (تصدیق)ی بکا. کەوتە جێ بەجێ کردنی بەندەکانی. بڕوانە: ٢٢/٣٢١-٣٢٢، بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە: ٤/٣٣١-٣٣٣.

(وثوق الدولة) پیاوی ئینگلیز بوو. لەبەرئەوە لە حکومەتی تاران راست بۆوە و لە هەرێمی خۆراسان شۆڕشی ڕاگەیاند و ئەم هەرێمەی لە حکومەتی مەرکەزی دابڕی. بەمەبەستی راپەڕاندنی کاروباری هەرێمەکە و پاراستنی دەسکەوتەکانی ئەم جولانەوەیە، محەمەد تەقی خان - لیژنەی نیشتمانی- پێکهێناو، جەختی کرد کە ئەبێ نوێنەری هەموو توێژە نیشتمان پەروەرەکان لەم لیژنەیەدا هەبن.

ئەگەرچی تەمەنی ئەم ڕاپەڕین و لیژنەیە کورت بوو (لە ٢١/نیسانی ١٩٢١ دا کۆشکی شاو ڕەزا خان بە پیلانێك محەمەد تەقی ڕابەری ڕاپەڕینەکەیان کوشت و ، پاش ماوەیەك لە کوژرانی -لیژنەی نیشتمانی- یش لە بەریەك هەڵوەشاو، حوکمەتی تاران دەستەڵاتی گەڕایەوە بۆ خۆراسان) بەڵام سەرەڕای کورتیی تەمەنی، هەندێ ئیجرائاتی باشی ئەنجام داوە، وەك:

- ئیلغا کردنی هەندێ باج.
- بەخشینی جوتیاران لەو قەرزانەی دەرەبەگەکان لەسەریان هەیانبو.
- سەپاندنی باجی نەقدی و عەینی بەسەر موڵکدارەکان دا.
- دروستکردنی -سندوقێکی نیشتمانی- بۆ پارە، کە پشتی بە یارمەتی نیشتمانپەروەران و زەوت کردنی موڵك و ماڵی موڵکدارەهەڵاتوەکانی هەرێمەکە بەستبو.
- کردنەوە و قیرتاوکردنی هەندێ ڕێگاوبان بە یارمەتی جەماوەر.
- دروستکردنی خەستەخانە بۆ چارەسەر کردنی هەژاران و خەڵکی دەست کورت بە خۆڕایی.
- دروستکردنی قوتابخانە و لانە بۆ هەتیوان.(بڕوانە:٤٧/٥١-٥٢ و هی تر).

سەرەڕای ئەو تەئسیرە مەعنەوی یەی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر ووزەو ورەی ئازادی خوازانی ئێرانی دانا بوو. ((ڕوسیای سۆڤێتیش بە توندی دژی ئەم ڕێکەوتنە بو چونکە نفوزی ئینگلیزی ئەهێنایە سەر سنوری خواروی)) بڕوانە:٤/٣٣٣.

لەو دەمەدا لە هەرێمی ئازەربایجانیش ڕاپەڕینی خیابانی کە پێشتر باسمان کرد، لە کەف و کوڵ و هەڵچون دا بوو، هەر ئەو دەمە ((ڕۆژنامەی- تجدد- ی حیزبی دیموکراتی ئازربایجان و شێخ محەمەد خیابانی ڕابەری بزوتنەوەکە، لە نوسین و خوتبەکانیدا، بە ئاشکرا دژایەتی ڕێکەوتننامەی ٩/ئابی/١٩١٩ یان ئەکرد)) بڕوانە ٢٥/٢١٧.

بزوتنەوەی کوردیش کە لە سەردەستی سمکۆدا لە جۆش و خرۆشدا بو، دژی ئەم ڕێکەوتننامەیە بو، ئەم پەیمانە ((هەمان پەیمانە کە مس بێل پێی وایە دوای بەستنی، ئیتر سمکۆ هیچ هیوایەکی بە پشتیوانی ئینگلیز نەما لە تەقەلاکانی کورد، بۆ پێکهێنانی جۆرێ لە یەکێتی نەتەوایەتی لە نێوان کوردەکانی ئێران و عێراق و تورکیا)) بڕوانە:٤/٣٣٣.

ئەم دژایەتییەی گەلانی ئێران بۆ ئەم ڕێکەوتننامەیە هەروا لە خۆوە نەبو، بەڵکو سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و ئاشکرا کردنی هەمو پەیماننامە نهێنی یە ئیمپریالیستی یەکان و، کشانەوەی سپای ڕوس لە باکوری ئێران و، تەئسیری بیروباوەڕی پێشکەوتنخوازانەی بەلشەویکەکان لەسەر خەڵك و ئازادیخوازانی ئێران، پێکەوە وایان کرد ئەم ڕێکەوتنە بەو شێوەیە دژایەتی بکرێ و، سەرەنجام ((حکومەتی مەرکەزی تاران نەیتوانی جێ بەجێی بکا)) بڕوانە:٢٢/٢٢٢.

ئەگەر بزوتنەوەی کورد بە ڕابەری سمکۆ و، هی ئازەر بە ڕابەری شێخ محەمەد خیابانی و، هی خۆراسان بە ڕابەری محەمەد تەقی خان، بزوتنەوەی ناوچەیی بوون، ئەوا هەر لەو دەمەدا شۆڕشێکی گەورەتر لە باکوری ئێران، لە گێلان و مازندەران لە جۆشو خرۆش دا بو، کە لە مێژوی سیاسی ئێران دا بە شۆڕشی جەنگەڵ ناسراوە و، میرزا کوچك خان ڕابەرایەتی ئەکرد..

ئەم شۆڕشە بە ماوەیەکی کەم دوای سەرکوت کردنی شۆڕشی مەشروتە بەرپا بو. شۆڕشی جەنگەڵ ((لە ساڵی ١٩١٢ [٦] ەوە دەستی پێکرد و لە ساڵەکانی ١٩٢٠-١٩٢١ دا کۆمارێکی دیموکراتی دامەزراند...بەڵام تەنها دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ناوەڕۆکی جوڵانەوەکە قوڵ بۆوەوە، بە ڕادەیەك هەندێك لە سەرۆکەکانی توانیان لە نرخی بەرەی نیشتمانی یەکگرتو لەگەڵ هێزە هەرە ڕادیکاڵەکانی کۆمەڵدا تێ بگەن)) بڕوانە:١/١١.

ئەم شۆڕشە حیزبێکی بەناوی خۆیەوە هەبو،کە -حیزبی جەنگەڵ- ی پێ ئەوترا. بەرنامەی خەباتی ئەم حیزبە لەسەردەمی شۆڕشی جەنگەڵ دا، بەرنامەیەکی پێشکەوتنخوازانەی مۆدێرن بوە. ((ئەم بەرنامەیە لەسەردەمی شۆڕشی جەنگەڵ دا بڵاوکرایەوە و، لە ناوچە ئازادکراوەکاندا کاری پێ ئەکرا، گەلێ نیاز و دید و بۆچونی پێشکەوتنخوازانەی تیادیاری کرابو وەك:

- دەسەڵات لە دەست نوێنەرانی گەل دا ئەبێ.
- هەمو کەسەکان لە بەرامبەر یاسادا یەکسانن بە بێ لە بەرچاو گرتنی دین و ڕەگەز.
- ئازادی نیشتەجێ بون و سەفەر و، پاراستنی حورمەتی کەسەکان و ماڵان، لە هەر جۆرە دەسدرێژی یەك.
- ئازادی بیر و ویژدان و کۆبونەوە و بڵاوکردنەوە و کار و قسەکردن و مانگرتن.
- یەکسانی لە نێوان ژن و پیاودا لە مافە مەدەنی و کۆمەڵایەتییەکان دا.
- ژن و پیاو مافی وەك یەکی یان هەبێ لە دەنگ دان و هەڵبژاردن دا.

---

[٦] فاضل رسول پێی وایە ئەم شۆڕشە لە ١٩١٥ دا دەستی پێکرد. بڕوانە: ٤٧/٢٩-٣٠.

- به گشتی کردنی مولّکداریّتی هەمو سەرچاوەکانی سامان وەك: ئالّتون و پارە، ڕوبارەکان، لەوەڕگا و جەنگەلّەکان، دەریاکان، میتالّەکان، ڕێگاوبان و شەقامەکان و کارگەکان.
- خوێندن بۆ هەمو منالاّن بە خۆڕایی.
- نەهێشتنی حەپس و کاری قورس و گۆڕینی بەندیخانەکان بە قوتابخانەی پیران.
- دروستکردنی خەستەخانەی گشتی بۆ خزمەتی خۆڕایی.
- دیاری کردنی سەعاتی کار بە ٨ سەعات لە ڕۆژێکدا و یەك ڕۆژ پشوی کار لە هەفتەیەك دا و)) بڕوانە: ٤٧/٩٩-١٠١، زۆر شتی تر.
((لە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر دەوری جوتیار و کرێکار لەم شۆڕشەدا زیادی کرد)) بڕوانە:٤٧/٣٠-٣١ و هەر لەژێر تەئسیری سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا بەرەی یەکگرتو لەم هێز و حیزبان دروست بو:
- حیزبی شیوعی بەسەرۆکایەتی سلطان زادە.
- شۆڕشی گیلان یان حیزبی جەنگەڵ بە سەرۆکایەتی میرزا کوچك خان.
- حیزبی سوسیالت (تاقمی احسان الله خان).
- ڕێکخراوی کرێکارانی کشتوکاڵ و هەژارانی لادێ بەسەرۆکایەتی خالّۆ قوربان.
- هەندێ شەخسیەتی سەربەخۆ و دەسڕۆیشتوی تر.
بەرەش ئەنجومەنێکی بالاّی پێکهێنا بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری شۆڕش کە بریتی بو لە:میرزا کوچك خان، احسان الله خان و میر جەعفەر بیشەوەری)) ٤٧/٤٢-٤٣.

لە نیوەی یەکەمی سالّی ١٩٢٠ دا شۆڕشی جەنگەڵ لە ڕێگەی- ڕۆتشتین-ی بالّوێزی سۆڤێتی یەوە لە ئێران، لەگەڵ سۆڤێت ڕێکەوت. لە خالّەکانی ئەو ڕێکەوتنە:
((١ /............
٢ / دامەزراندنی کۆمارێکی شۆڕشگێڕانە لە ئێران.
٣ / ....
٤ / دانی موقەدەراتی شۆڕش بە دەستی ئەم حکومەتە و دەسوەرنەدانی سۆڤێت لە کاروباری ئێران.
٥ / ....
٦ / دانی چەك بە شۆڕش لە لایەن سۆڤێتەوە بە پارە.
٧ / هەمو دامەزراوە بازرگانی یەکانی ڕوسیە لە ئێران و هەمو ئەو -معدات-ەی سوپای ڕوسی دەستی گرتوە بە سەریان دا ئەدرێن بەم کۆمارە شۆڕشگێڕە.)) بڕوانە: ٤٧/٣٢.
لە دوای بەستنی ئەم ڕێکەوتنە هێزەکانی کوچك خان و احسان الله خان پەلاماری شاری ڕەشت یان داو دەستیان گرت بەسەریا و لە حوزەیرانی ١٩٢٠ دا - حکومەتی شۆڕشگێڕی کاتیی گیلان- یان ڕاگەیاند و ئەم چوار خالّەیان وەك پرنسیپەکانی ئەو حکومەتە ڕاگەیاند:
((یەك/ هەلّوەشاندنی سیستمی پاشایەتی و ڕاگەیاندنی سیستمی کۆماری.
دو/پاراستنی گیان و مولّکی هەمو هاولاّتی‌یان.
سێ/ بەتالّکردنەوەی هەمو ئەو پەیماننامە و ڕێکەوتنانەی زەرەر لە بەرژەوەندی یەکانی ئێران ئەدەن.

چوار/ حکومەت تەئکید لە یەکێتی ڕەگەزی بەشەر و یەکسانی ئەکا و، لە هەمان کات دا تەئکید لە پاراستنی نەریتە دینی یەکانیش ئەکا.)) ٣٢/٤٧.

ئەم حکومەتە نەیتوانی بەرنامەکەی جێ بەجێ بکا و هەڵوەشا. لەبەر ئەوە لە کۆتایی مانگی تەموزی ١٩٢دا حکومەتێکی نوێ بەسەرۆکایەتی احسان الله خان ڕاگەیەنرا. زۆربەی ئەندامەکانی ئەم حکومەتە سەر بە حیزبی شیوعی و تاقمەکەی خاڵۆ قوربان بون، لەبەر ئەوە بەرنامەیەکی زۆر رادیکاڵی تریان لە بەرنامەی حکومەتی پێشو ڕاگەیاند، کە بریتی بو لە:

((- ڕێکخستنی سپای ئێران لەسەر شێوەی سپای سوری سۆڤێتی.

- پەلاماردانی تاران و ڕزگارکردنی.

- سڕینەوەی- امتیازات- ی موڵکدارەکان و دەستگرتن بەسەر ئەرزەکانیاندا و نەهێشتنی سیستمی عەشایەری.

- بە پیرەوەچونی داوا سەرەکییەکانی کرێکارانی شار و کرێکارانی کشتوکاڵی)) بڕوانە:٤٧/٤٤.

لەبەر سەرەڕۆیی و توند ڕەوی و چاوکردنی زۆری لە دەستەڵاتی سۆڤێتی، ئەم حکومەتە کەوتە هەڵەی گەورەوە و هێزەکانی گورزی کایگەریان بەرکەوت. لەبەر ئەوە ئەمیش زۆر نەژیا زو هەڵوەشا. پاشان بە گوێرەی ڕێکەوتنی هەمولایەك- لیژنەی شۆڕشگێڕ- بۆ ڕێبەرایەتی شۆڕش لە: میرزا کوچك خان، حیدر عمو ئۆغلۆ، احسان الله خان و، خاڵۆ قوربان محەمەدی، دروستکرایەوە و لە ٤/ئابی ١٩٢١ دا حکومەتێکی شۆڕشگێڕ لە گەیلان پێکهێنرایەوە. بەڵام بە مردنی کوچك خان[٧] لە تشرینی دووەمی ١٩٢١ دا، کۆتایی بە ژیانی کۆماری شۆڕشگێڕی گێلان هات)) بڕوانە: ٤٧/٤٤-٤٦.

سەرکردەکانی شۆڕشی جەنگەڵ فارس و ئازەر و کوردیان تیابو ((خاڵۆ قوربان کە یەکێك بو لە یارمەتیدەرە نزیکەکانی کوچك خانی سەرۆکی ئەم جولانەوەیە، کوردبوە)) ١/١١.

---

[٧] لە ڕاستیدا میرزاکوچك خان نەمرد، کوژرا.

بەشی دووەم

كاركردی مادیی شۆڕشی ئۆكتۆبەر

((ڕاگەیاندنی چوار مادەیی مافی نەتەوەكانی ڕوسیا كە لە ١٥/ تشرینی دوەمی/١٩١٧ دا، لە لایەن ڕابەری شۆڕشەوە دەرچو، ئاوازێكی خۆش و نەبیستراو بو لە پەیوەندی و پەیوەستەگی ئینسانی نویَ دا، بە گوێی تەواوی مرۆڤایەتی دا ئەی چرپاند......

- كاڤالام مادهاڤا پانیكار-ی پیاوی سیاسی هند لە بارەی ئەم ڕاگەیاندنەوە نوسیوێتی: ((تەقینەوەیەك بو لە ناو تەواوی نەتەوەكانی

ئاسیا کە شەیدای ئازادی بون.ئومێدێکی بێ سنوری لەلا دروست کردن))
بڕوانە: ٢٢/٣٢٣-٣٢٤.

((لە ٥ ی کانونی یەکەمی/١٩١٧ش دا بە ئیمزای لینین بەیانێك بۆ گەلانی ئیسلامیی بلاٖوکرایەوە)) بڕوانە: ٤/٢١٦-٢١٧ تیایدا گەلیٚ مژدەی خۆش بەو گەلانە دراوە)).

((لە ٢٩ ی حوزەیرانی ١٩٢٠ دا لیژنەی تەنفیزی کۆمینترن بانگەوازێکی ئاراستەی- جەماوەری چەوساوە لە ئێران و ئەرمینیا و تورکیاکرد.

ناوەڕۆکەکەی هەمو گەلانی خۆرهەلاٖتی ئەدواند بۆ- یەکخستنی خەباتی کرێکاران و جوتیارانی خۆرئاوا لەگەلٚ خەباتی گەلانی خۆرهەلاٖت لەدژی دوژمنی هاوبەش)) بڕوانە:٢٩/٢٠٦.

لە ئەنجامی ئەو بانگەوازەدا ((ڕۆژی ١/ئەیلولی/ ١٩٢٠ یەکەم کۆنگرەی گەلانی خۆرهەلاٖت لەژێر دروشمی- ئەی کرێکاران و گەلانی زۆرلێکراوی جیهان یەکگرن- دا، لە شاری باکۆی پایتەختی ئازربایجانی سۆڤێتی کرایەوە))[8] بڕوانە:٢٩/٢٠٥.

بۆندرایفسکی لە بارەی تەئسیری شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە لەسەر گەلانی خۆرهەلاٖت ئەلیٚ ((شۆڕشی سۆسیالیستی ئۆکتۆبەری مەزن تەئسیرێکی ئێکجار گەورەی لە هەمو خۆرهەلاٖت کرد.....وە دەستی دۆستایەتی و برایەتی بو هەمو گەلانی خۆرهەلاٖت درێژ کرد)) بڕوانە: ٣٠/٢٧١.

[8] ئەو چەند پەرەگرافەی سەرەوە لە چاپەکەی ژمارە (٢٠) ی گۆڤاری سەنتەری لێکۆلٚینەوەی ستراتیجیدا، پەڕیون.

وەك لە بەشی یەکەمی ئەم لێکۆلٚینەوەیەش دا ئاماژەی بۆ کراوە، زۆر نوسەر و ئەکادیمیسینی کوردی وسۆڤێتی و ئەرمەنی و عەرەبی و فارسی و هی تریش، هەمان ڕا و بۆچونی بۆندارێفسکی یان هەیە لەسەر کارکردی باشەی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر گەلانی خۆهەلاٖت و ئاسیا بەگشتی. بەلاٖم ئاخۆ ئەم بۆچونە ڕاستە؟

٢ - ١ / لەسەر چارەنوسی کورد

دکتۆر عەزیزی شەمزینی ئەلیٚ: ((لەسالیٚ ١٩٢٢ دا، خالید بەگ کە یەکێك بو لە ڕابەرانی بزوتنەوەی نەتەوایەتی ڕزگاریخوازانەی گەلی کوردستان- لە تورکیا،م.ڕ- یاداشتێکی داوە بە حکومەتی سۆڤێتی و تیایدا وتویە: لەبەر ئەوەی کە پشتم بە یارمەتی ئینگلیز نەبەستوە لە پێناوی پێکەوەنانی کوردستانێکی سەربەخۆدا، بڕیارم دا بە یارمەتی ڕوسیای سۆڤیەت لە پێناوی دەسگیرکردنی ئەو ئامانجە خەبات بکەم.

ڕوسیای سۆڤیەتیش لە پای ئەو یاداشتەی خالید بەگ دا، ئەم وەلاٚمەی داوەتەوە: کۆمیسارییای گەلی ی کاروباری دەرەوەی سۆڤیەت دوای لێدوان و هەلٚسەنگاندنی بارودۆخی نێودەولٚەتان بڕیاری دا دەست وەرنەدا لە کاروباری نێوان کوردستان و تورکیا)) بڕوانە:١١/١٥٦.

ئەحمەد تەقی ش لەم بارەیەوە، لە یاداشتەکانی دا ئەلیٚ: لە وەلاٚمی ئەو داوایەی خالید بەگ دا ((ڕوس بێ پێچ و پەنا وتبویان......ئێستا ناتوانین هیچتان بۆ بکەین چونکە نامانەوێ تورك زویر بکەین)) بڕوانە: ١٣/٧٩.

هەر ئەحمەد تەقی لە بارەی پەیوەندی کردنی سمکۆوە بە ڕوسیای سۆڤێتی یەوە، بۆ دابین کردنی یارمەتی و پشتیوانی سۆڤێت لە کێشەی کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستان، لە یاداشتەکانیدا نووسیویەتی:

((کۆنسولّی سۆڤێت لە ورمێ لە وەڵامی داواکەی سمکۆدا فەرمویەنی: مۆسکۆ داوای وای پێ جێبەجێ ناکرێ)) بڕوانە: ١٣ / ٨٠ - ٨١

لە ٢٠ ی/کانوونی دووەمی /١٩٢٣ شدا، شێخ مەحموود نامەیەکی نارد بۆ ((کۆنسولّی روسی بەرزی سەرکەوتو - تەورێز - ئازربایجان))بڕوانە:٥ / ٤١٩، تیایدا ئۆمێدێکی زۆری بە شۆڕشی ئۆکتۆبەر و بە ڕابەری ی لینین دەربڕیوە و داوای کۆمەك و پشتیوانی روسیای سۆڤێتی بۆ خەباتی گەلی کورد کردووە. بەڵام حکومەتی سۆڤێت بە هیچ جۆرێك وەڵامی ئەو نامەیەی شێخی نەداوەتەوە.

لەم بارەیەوە ئەحمەد خواجە لە زمانی شێخ مەحمودەوە ئەگێڕێتەوە: ((لەگەڵ ڕوسدا هەوڵم دا، داوای حەقی کوردم لێ کردن، بەڵام لە پێش بەجێ هێنانی ئاواتەکەی ئێمەدا ئەوان شێوان! مەلا عارف و رەشید أفندی أمین ئاغام نارده تەورێز، تا ئێسته کار بە نهێنی مایەوە))١٤/٢٦.

ناکرێ گومان هەبێ کە سۆڤێت ئاگای لە شۆڕشی شێخ مەحمود نەبووە، بۆیە یارمەتی نەداوە" چونکە بە گوێرەی ((الارشیف الحکومي المرکزي لثورة اوکتوبر و البناء الاشتراکي و الاجهزة العلیا للسلطة الحکومیة)) حکومەتی سۆڤێتی ئاگادار بووە کە ((رۆژی ٢٣ ی ئایاری ساڵی ١٩١٩ شێخ مەحمود هێرشی کردۆتە سەر بارەگای گرینهاوز" ئەفسەری سیاسی ئینگلیز لە سلێمانی و .... ڕاپەڕین تەشەنەی سەندوە بۆ ناوچەی چەمچەماڵی باکوری شاری سلێمانی و، محەمەد جەباری بەخۆی و دانیشتوانی ١٢ گوندی ژێر دەسەڵاتی و عەبدوڵلا عەسکەری ش بەخۆی و دانیشتوانی ١٠ گوندی ژێر دەسەڵاتی لە ناوچەی قەڵاسێوکە، داویانەتەپاڵ شێخ مەحمودی بەرزنجی))بڕوانە: ٢٣/١٢١-١٢٢.

وەڵامی حکومەتی سۆڤێتی بۆ داواکانی خالد بەگ و سمکۆ و، بێ دەنگی ئەم حکومەتە لە بەرامبەر نامەکەی شێخ مەحموددا، تەواو پێچەوانەی (تێزی لینین)ن، بۆ مافی بڕیاردانی چارەنووس و چارەسەری کێشەی گەلان، کە لینین کتێبێکی گەورەی لەبارەوە نوسیوە.[9]

لەبەرامبەر هاواری گەلی کورد بۆ روسیای سۆڤێتی و، ئاخنراوی گوێچکەی ئەم حکومەتە بە لۆکەی نەبیستن، ڕوسیای سۆڤێتی کۆمەکێکی زۆری بە دوژمنەکانی کورد کردوە، کە لەو کاتەدا بوەتە مایەی بەهێزبونی دوژمنەکانی کورد و زیندەبەچاڵکردنی ئاواتەکانی کورد.

بەهێزبوونی کەمالیستەکان و لەعۆدەهاتنی ڕوبەڕوبوونەوە لەگەڵ وڵاتانی هاوپەیمانی براوەی جەنگی جیهانی یەکەم و هەڵوەشاندنی پەیمانی (سیڤەر) و فەراهەم هێنانی هەلومەرجی ئیمزاکردنی پەیمانی (لۆزان) کە گورزی کاریگەریان لە چارەنوسی کورد وەشاند، لەپاڵ هەندێ هۆی تردا، بەهۆی یارمەتی و کۆمەکی هەمەجۆر و کاریگەری ڕوسیای سۆڤێتی یەوە بۆ ئەتاتورك، ڕویان دا.

---

[9] کتێبی: ملاحظات انتقادیة حول المسالة الوطنیة و حق الامم في تقریر المصیر - دار التقدم - موسکو

لە ڕاستیدا ناونیشانی ئەو کتێبەی لینین بەم شێوەیەیە (ملاحظات انتقادیة حول المسالة القومیة و حق الامم في تقریر المصیر) پاشان لە سەردەمی ستالین دا (المسألة القومیة) کەی لینین کرا بە (المسألة الوطنیة). گوایە لەبەر ئەوەی مەسەلەی نەتەوایەتی لەگەڵ مارکسیزم ناگونجێ !

ڕاسته ((پەیمانی سیڤەر بۆ کوردیش پـەیمانێکی زاڵمانـە بـو، چـونکە چارەنوسی تەنیا (پێنج - یەك)ی ڕوبـەری کوردسـتانی گـەورەی تیـا دیـار بو)) بڕوانە: ٢٠/٨٢-٨٣ بەڵام ((بایەخی ئەم پەیمانە بـۆ کـورد لـەوەدابو کـە یەکـەم ئـیعترافی نێودەوڵـەتی بـو بـە گـەلی کـورد و مافـەکانی لـە نیشـتمانێکی کـوردی دا)) بڕوانـە:٤٢/٦٥، هـەروەها بڕوانـە: ٤٥/٤١،٦٣/٢٠٢.

هەڵوەشاندنی پەیمانی سیڤەر بـە تـەنیا زەرەری لـە کـورد نـەدا، بـەڵکو گەلی ئەرمـەنیشی بە هەمان دەردی گەلی کورد برد..

بەستنی پەیوەندی روسیای سۆڤێتی لەگەڵ کەمالستەکان و ئیمزاکردنی ڕێکەوتننامـەی هاریکاری و دۆستایەتی (١٦ ی ئازاری ١٩٢١) لە نێـوان ڕوس و تورك، هەڵوەشانی پەیمانی سیڤەر و ئیمـزا کردنـی پـەیمانی لـۆزان، سـەرکەوتنی گـەورەبون بـۆ کەمالسـتەکان و گـورزی کوشـندەش بـون بـۆ چارەنوسی کورد و ئەرمـەن.

((یـەکێتی سـۆڤێت لـە کـاتی کۆبوونـەوەکانی کـۆنگرەی لـۆزان دا پشتیوانی زۆری لە داواکانی تورکیا کرد، سەبارەت بە لکاندنی ویلایـەتی موسڵ بە تورکیاوە)) بڕوانە: ٥٠/٢٣٠، ئەمـەش هەر بە پێچەوانەی تێـزی (لینین)ە بۆ چارەسەرکردنی کێشـەی گـەلان و مـافی بڕیـاردانی چـارەنوس. بەمـەرجێ لینین خۆشی ڕاستەوخۆ سەرپەرشتی ئەم کاروبارانەی کردوە، لـەم بارەیەوە (گورگی ڤاسیلیفیتش تشیتشیرین)[10] ئەڵێ: ((......لـە بیرمـە کـە چۆن فلادیمێر ئیلیتش لە کاتی کۆنگرەی مۆسکۆ لەگەڵ تورکیـا، هـەموو ئێوارەیـەك بـە تەلـەفۆن پەیوەنـدی لەگـەڵ ئـەکردم و لـەبارەی قسەوباسـی دانیشـتنەکانی ئـەو ڕۆژەوە پرسـیاری لـێ ئـەکردم. بایـەخێکی زۆری بـە چارەنوسی ئەم گفتوگۆیە ئەدا)) بڕوانـە:٣٢/٢٢٧ هـەمان کـەس لـەبارەی بایەخـدانی لیـنین بـە کـۆنگرەی لـۆزان، نوسـیوێتی: ((پـاش گەڕانـەوەم لەدەرەوە لە پایزی ١٩٢٢ دا، ٦ هەفتەم لە مۆسکۆ بەسەر بـرد. مەسـەلەی سـەرەکی مەسـەلەی تورکیـا و خۆئامـادەکردن بـو بـۆ کـۆنگرەی لـۆزان. بەهاوبەشی یەکی تا ئەوپەڕی چالاك لـە لایـەن - فلادیمێـر تیلیـتش-ەوە، مناقشە و بڕیار لەسەر ئەو بەرنامـەیە درا کە لە لۆزان دیفاعمان لێکرد)) ٣٢/٢٢٨.

ڕوسیای سۆڤێتی زۆر لەوانە زیاتری لـە دژی کـورد کـردووە((سـۆڤێت بەڵێنی دا بە تورکیـا کـە هـیچ جـۆرە یارمـەتییـەکی بزوتنـەوەی نەتـەوەیی کورد نەدات و ئاسایشی تورکیا نەخاتە بەر مـەترسی)) ٦ / ١١.

کەچی ((نوسـەرە پێشـکەوتنخوازەکانی کـورد بـە ستایشـێکی زۆرەوە هەمیشە لەکاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبـەر بـۆ سـەر بزوتنـەوەی ڕزگـاری نەتـەوەیی کـورد دواون[11] ئـەم بـۆ چـونانە زۆر تـر لـە ژێـر کـارتێکردنی

---

[10] لـە ١٩١٨ هـەتا ١٩٣٠ نوێنـەری گـەل بۆ کاروبـاری دەرەوە، واتـە وەزیـری دەرەوە بوە. سەرۆکی هەردو وەفدی سۆڤێتی بوە بۆ هەردو کۆنگرەی دەولی لـە (جنـوە) و (لـۆزان). ئەنـدامی لیژنـەی تـەنفیزی ی ناوەنـدی سەرتاسـەری ڕوسیا و، ئەندامی لیژنەی تەنفیزی ناوەندی یـەکێتی سـۆڤێت بـوە. بڕوانـە: ٣٢/٣٩٤.

[11] هـەر کەسـەکان بـەو شـێوەیەك باسـی کـاری ئیجـابی شۆڕشـی ئۆکتۆبـەر بۆسـەر بزوتنـەوەی ڕزگـاری نەتـەوەیی کوردیـان نـەکردووە. بـەڵکو حیزبـەکانیش هـەمان

ئایـدۆلۆجی سیاسـی دا دروسـت بـوون نـەك لـە ئـەنجامی هەڵسـەنگاندنی بابەتیی ڕوداوەکانی مێژوی ئەو سەردەمەدا، ئەگینا دیارە کـە سـەرکەوتنی شۆڕشـی ئۆکتۆبـەر کـاری سـلبی کردۆتـە سـەر پاشـەڕۆژی نەتـەوەی کورد (چونکە) لە ئەنجامی ڕوخانی ڕژێمی قەیسەری و هاتنی بەلشەویك دا هەردوو دوژمنی دێرینەی گەلی کورد: دەوڵەتی ئێـران و دەوڵـەتی تورکیـا لـە ڕوخـان و هەڵوەشـان و پارچـە پارچـە بـوون ڕزگـار بـوون. کوردسـتان بەشێکی لە ژێر دەستی ئێران و بەشەکەی تریشی لە ژێر دەستی تورکیـا و عێـراق و سـوریادا، لـە حاڵـەتێکی سیاسـی و قـانونی (نـا مـەعلوم) دا

هەڵوێست و بۆچونیانیان هـەبووە. هـەردو حیزبـی شـیوعی عێـراق و کوردسـتان تـا ئێستا بۆچوونیان وایە. حیزبێکی نەتەوەیی وەك پـارتی دیمـوکراتی کوردسـتانیش، هەروا تەماشای شۆڕشی ئۆکتۆبەری کردووە.

ئەمە نمونەیەکی سەیر و دەربڕینێکی سەیر تری ئەو بۆ چوونەیە:

((....**سەرەڕای ئەو نەهامەتییەی گەلەکەمان لە عێراق، بە دەست ئەو چەك و فڕۆکانـەوە ئەیکێشیٚ کە حکومـەتی سۆڤێت داوێـتی و ئەیـدا بە حکومـەتی قاسمی دیکتاتۆر، بۆ لـە ناوبردنی گـەل و وێرانکردنـی وولاٍت، چارێکمان نییـە ئـەوە نـەبیٚ کـە سلاٍو لـە یـادی ئـەم شۆڕشـە پـیرۆزە بکـەین(مەبەسـت شۆڕشی ئۆکتۆبەرە–م.ڕ). سلاٍومان بۆ گەلی سۆڤێت و حکومەتەکەی لەسەر ئـەو دەسـکەوتە قەشـەنگانەی بـە دەسـتی هێنـاون، بـە تایبـەتی هەڵوێسـتی حەکیمانەی لە بەرامبەر کوبادا**)). بڕوانە:ذکری ثورة اکتوبر، صـوت کردسـتان- جریدة الحزب الدیمقراطي الکردستاني- لجنة منطقة بغداد، العـدد ٤ تشـرین الثـاني و کانون الاول ١٩٦٢ ، ص ٣.

مـایەوە کە، نە ئازاد و، فیدراڵی و، نە ئۆتۆنۆم بوو. وە نـە بەشـدار بـوو لـە حکومـەتەکانی ئەو دەوڵەتانەدا نە مانداتی ئـەوان و نـە موسـتەعمەرەشـیان بوو. لە کاتێکا ئەگەر نەخشەکانی ڕژێمی قەیسەری جیٚ بەجیٚ ببونایە:

یەکەم- دەوڵەتەکانی ئێران و تورکیـا یانەئـەمان یـان ئـەبوون بـە دوو دەوڵەتی بچوك لە ناوچەکەدا.

دوەم- کوردسـتان لـە خـراپترین حاڵەتـدا، حاڵـەتی(مـەعلوم) ی موستەعمەرەی ڕوسی و فەڕەنسی و ئینگلیزی وەر ئەگرت، کە هـیچ نـەبیٚ ئیمپریالیزمێکی پێشکەوتوو تر بوون لەچاو دەوڵەتانی دواکەوتووی ئێـران و تورکیـا و عێـراق (و سـوریا،م.ڕ) دا. ئەوسـا هـەلی سـەرکەوتنی جوڵانەوەکەی لە پێناوی سەربەخۆیی دا، وەکـو هـەموو شـوێنەکانی دنیـای ژێر دەستی ئیمپریالیزم، زوتر ئەبوو)) ٤/٢٢٠

زەرەرمەند بوونی کورد بە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبـەر ڕاسـتی یەکـە کە بە ڕوونی لە کتێبەکانی(کـورد و عەجـەم)٤/٢١٥-٢٢٠، ((شۆڕشـی کوردسـتان و گۆڕانکاریـەکانی سـەردەم)) ٨/٣٥-٣٧ و ((رسـالة الاونسکو)) ٣١/٢٠ ی صالح محمد أمین و حکمەت محەمەد کـەریم (مـەلا بەختیار) و د. ئیسماعیل بێشکچی دا ڕەنگی داوەتەوە. (جەلال تاڵـەبانی)ش لە کتێبی (الحرکة التحرریة القومیة الکردیـة) دا، ئاماژەیـەکی لاوازی بۆ ئەم ڕاستی یە کردووە و، بە هێز بوونی پەیوەندی نێوان کەمالیسـتەکان و یەکێتی سۆڤێتی بە فاکتەرێك لـە فاکتـەرەکانی هـەڵوەرینی ئاواتـەکانی کورد لە قەڵەم داوە. بڕوانە:٢٣/١٠٠.

عەبدوڵڵا ئۆچئالان یش لە بارەی ئەم ڕاستی یەوە ئەڵێ:((حـەفتا ساڵ تەمـەنی سۆڤیەت زۆری پێشکەشی تـورك و فـورس و عـەرەب کـرد، بـەڵام پێچـەوانەی ئـەوە هیچـی پێشکەشـی کـورد نـەکرد و، بـووە نمونەیـەکی

مێژوویی خراپ بۆی)) ٣٤/٤. جەلیلی جەلیل و ئـەوانیش لـە بـارەی ئـەم ڕاستی یەوە ئەڵێن((پاش بەرپابوونی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کشانەوەی سپای ڕوس لە ئێران، بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران خۆی لە ژێر گـورزی تورکە دەسدرێژەکان لەلایەك و، کۆلۆلیانیزمی بەریتانی لە لایەکی ترەوە، دیبیـــەوە ....هـــەروەك کوردەکـــانی ئـــەنادۆڵی خۆرهـــەڵاتیش توشـــی هەلومەرجێکی ناخۆش و ناڕەحەت بوون، وە دەرچوونی ڕوسیا لـە جـەنگ بووە هـۆی گەڕانـەوەی دەسـەڵاتی تـورکی بـە شـێوەیەکی کـاتی بۆهـەموو باکوری خۆرئاوای کوردستان و، کێشانی بـاڵی نفوز و دەسـەڵاتی بەسـەر کوردەکانی پشتی کافکاسدا)) بڕوانە:٣٣/٩٩ -١٠٠

بەگشتی شۆڕشی ئۆکتۆبـەر زەرەری زۆر گـەورەی لـە چارەنوسـی کـورد داوە. بـەڵام ئـەو بەشـە کەمـەی کـورد کـە کەوتۆتـە نـاو سـنوری جـوگرافی یەکێتی سۆڤێت، لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشـی ئۆکتۆبـەر و لـە سـەردەمی لینین دا مافە نەتەوەیی یەکانی سەلمێنرا. ((هەندێ ناوچەی کوردنشین لـە دوای پەیماننامـەی گولسـتان، کـە لـە سـاڵی ١٨١٣ دا لـە نێـوان ئێـران و ڕوسـیادا ئیمزاکـرا، بونـە بەشـێك لـە ڕوسـیا، کوردەکـان لـە ویلایـەتی (الیزابــث بـــول) ئـــەژیان. پاشـــتر لـــە ســـاڵی ١٨٢٨ دا بـــەگوێرەی ڕێکەوتننامەی تورکمانچای، هەنـدێك لـە کوردەکـان خرانـە نـاو ویلایـەتی یەریڤانەوە. لـەوە دوا تـر کوردەکـانی قـارس و ئـەردەهان یـش خرانـە سـەر ڕوسیا، بەڵام پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەگوێرەی پەیماننامەی مۆسکۆ کە لە ٢١ ی مارتی ١٩٢١ دا لە نێوان ڕوسیای سـۆڤێتی و تورکیـادا مـۆرکرا، قارس و ئـەردەهان خرانـەوە سـەر تورکیـا و ژمارەیـەکی کـەمی کـورد لـە ئەرمینیای سۆڤێتی مایەوە. لە پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبـەر مافـە نەتەوەییەکانیان سەلمێنران.)) بڕوانە: ٤٥/١١٦ بەڵام لەسەردەمی سـتالین دا هەموو مافێکیان لێ سەنرایەوە و تۆوکران بە سەر نۆ کۆمـاری یـەکێتی سۆڤێت دا.

٢ - ٢ / لەسەر چارەنوسی ئەرمەن.

لـە ئـەنجامی شۆڕشـی ئۆکتۆبـەردا، لـە نـاو هـەموو نەتـەوەکانی چـوار چێوەی ئیمپراتـۆری ڕوسـی دا حیزبـی شـیوعی دروسـت بـوو. ئەرمـەنیش یەکێك لەو نەتەوانە بوو کە حیزبی شیوعی ئەرمەنی بـۆ دروسـت بـوو، لـە ئـەنجامی ئەمـــەدا بـــڕی یـــەکڕیزی و دامەزرانـــدنی دەوڵـــەتی یـــەکگرتووی ئەرمـــەن گورزیـــان بەرکـــەوت. ئـــەم مەســـەلەیە لـــە کـــۆنگرەی نەتـــەوەیی هەشتەمی ئەرمەنییەکانی ناو هەرێمی کارابـاخ دا کـە لـە ٢٨ ی شـوباتی ١٩٢٠ بەسترا، تـەقی یـەوە و لەسـەر چارەنـوسی ئـەم هەرێمـە (انشـقاق) ڕوویدا و هێز و تـوانای ئەرمەن پەرت بـوو. بڕوانە: ١٧/٤٠-٤٣.

لینین لەسەرەتای تەمەنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرداهەوڵی داوە لە مەسـەلەی ئەرمەندا ئاڵای ئایدۆلۆجیا بەرز ڕاگرێ، بـەڵام کـە لەگـەڵ واقیـع دا کـۆك نەهاتوە، یەکسەر دایناوەتە سەر زەوی:

((حکومەتی ڕوسیای سۆڤیەتی لە ١١ ی کانونی دووەمـی ١٩١٨ دا بڕیارێکی (٤ بەند) ی سەبارەت بە پشتیوانی کردنـی ئـەرمینیای تورکیـە دەکرد، تیادا لێبڕاوانە دیفـاعی لـە دامەزرانـدنی حکومـەتێکی گـەلی و کاتی لەئەرمینیای تورکیا، کردووە. بەڵام دوای (٥١) ڕۆژ لـە دەرکردنـی ئەو بڕیارە، ڕۆژی ٣ ی مارتی ١٩١٨، پەیمانی برست لیتوفسك ی لەگەڵ ئەڵمانیا و تورکیا ئیمزا کـرد و بەشـێك لـە خـاکی ئەرمـەنی بەخشـی بـە تورکیا)) بڕوانە:٣٥/١٦٩-١٧١،٤٤/١٨٩

((له دوای ئاگربڕی مۆدرۆس که له تشرینی دووەمی١٩١٨ له نێوان توركیا و هاوپەیمانانـدا ئیمزاكـرا، ئـەرمینیای یـەكگرتوو لـه دایـك بـوو. بەڵام توركـەكان زووبـەزوو بـۆ كوشـتنی ئـەو ئاواتـەی ئەرمـەن پـەلاماری ئـەرمینیایان دا، حكومـەتی ئـەرمینیا داوای كۆمـەك و یارمـەتی لـه لـه ڕوسیای سۆڤێتی كرد، بەڵام ڕوسیای سۆڤێتی زۆر به خاو و خلیچـكی بـه پیر داواكەی ئەرمینیاوه چوو، وه بۆ بەرگری هـیچ یارمـەتی نـەداو، تـورك توانی به ئاسانی ئەرمینیا داگیر بكاتـەوه و ڕێكـەوتنی ئەلیكسـندەر پـول لەگـەڵ بەلشـەویك ئیمـزا بكـا و یـەكێتی ئـەرزی ئەرمـەن هەڵوەشـێنێ)) بڕوانه:٢٦/ ٦٠ و ٦١.

به ئیمزا كردنی ڕێكەوتنی ئەلیكسندەر پول ((ئاواتی ئەرمەنیـەكان كه هەندێكی له پەیمانی سیڤەر دا دانی پیانرا بوو له چاڵ نرا)) ٤/ ٢٤٨.

ڕوسـیای سـۆڤێتی نـەك هـەر یارمـەتی ئەرمـەنی نـەدا بـۆ پاراسـتنی یەكپارچـەیی وڵاتەكـەی، بـەڵكو بـه هاوكـاری كەمالیسـتەكان ((ئـەو كۆمارەی ئەرمینیاشـی ڕوخانـد كـه لـه كافكـاز دامـەزرا بـوو.)) بڕوانـه: ٤٠/ ١٧،٣٠٧/ ٤١ و ٤٤ ئەویش لەسەر بناغەی بۆچوونێكی ئایـدۆلۆجی چەوت" گوایه ئەو كۆماره كۆمارێكی ناسیۆنالیسته و كۆمۆنیسـت نییـه. بەڵام له ڕاستی دا پشتیوانی بوو له توركیـای كەمالیسـت تـا بـه بـەهێزی بمێنێتەوه و كەمەر بەندی ڕوسیای سۆڤێتی بێ.

دوای ئەوەی ڕوسیای سۆڤێتی و كەمالیستەكان توانیـان ئەرمەنسـتانی یەكگرتوو هەڵوەشـێنن، بەلشـەویكەكان((لـه هـەمان ڕۆژی ئیمزاكردنـی ڕێكـەوتنی ئەلیكسـەندەرپول لەگـەڵ تـورك دا، ڕێكـەوتنێكیان لەگـەڵ ئەرمـەنیش ئیمزاكـرد، بـەگوێرەی ئـەو ڕێكەوتنـه ، حكومـەتی سـەر بـه ڕوسـیای سـۆڤێتی لـه بەشـێكی ئـەرمینیای خۆرهـەڵات دروسـت بـوو)) بڕوانه:٢٦/ ٦١. كاراباخ یش که هەرێمێكی ئەرمینیا بوو، وه لـەو كاتـەدا ((٤، ٩٤٪) دانیشـتوانەكەی ئەرمـەنی بـوو)) بڕوانـه: ١٧/ ٦١. بـەزۆر لكێنرا به ئازەربایجانی، به نەژاد تورك و بـه ئـاین موسـوڵمانەوه. ئەمـەش تەواو پێچەوانەی بانگەوازه خۆش ئاوازه چوارخاڵی‌یەكەی لینین بوو، كه لـه ١٥/تشـرینی دووەمـی/١٩١٧ دا سـەبارەت بـه ئـازادی بڕیـاردانی چارەنوسی گەلانی ناو قەڵەمڕەوی ڕوسیای سـۆڤێتی بـڵاوی كردنـەوه، كـه بریتی بوون له:

((١ - یەكسانی و سەربەخۆیی نەتەوەكانی ڕوسیا"

٢ - مـافی نەتەوەكانی ڕوسیا له دیاری كردنی ئازادانەی چارەنووس و، گەیشتنی به پێكهێنان و دامـەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی، خۆی"

٣ - نەهێشتنی هـەر جـۆره (امتیـاز) ێكـی نەتـەوەیی و، نەتـەوەیی- مەزەبی"

٤ - فراوان بوون و كامڵ بـوونی ئازادانـەی كەمینـه نەتەوەیی‌یـەكان و گروپه نەژادی‌یەكانی دانیشتوی ڕوسیا)) ٢٢/ ٣٢٣ .

بەو شێوەیه سەركەوتنی شۆڕشی ئۆكتۆبەر و هاوكاری و هاریكاری بـه هێزی ڕابەرایەتی ئەم شۆڕشه لەگەڵ كەمالیستەكان بـووه مایـەی لـه چاڵ نـانی ئـاواتی گـەورەی ئەرمـەن كـه دامـەزرانـدنی دەوڵـەتی گـەورەی ئەرمەنستان بوو.

٢ - ٣ / لەسەر چارەنوسی ئازەر

به گوێرەی پەیماننامـەی توركمانجای، كه له ساڵی ١٨٢٨ دا، لـه نێـوان ئێران و ڕوسیای تزاری دا ئیمـزا كـرا. بەشـێك لـه خـاك و نەتـەوەی ئـازەر كەوتنه ناو قەڵەم ڕەوی ڕوسیای تزاری‌یەوه. ئەم بەشه له ئـەنجامی شۆڕشـی ئۆكتۆبەردا حیزبی بەلشەوی ئازربایجانی بۆ دروست بوو. بەڕابەرایەتی ئـەم

حیزبە کۆماری ئازربایجانی سۆڤێتی دامەزرا و نەریمان نەریمانۆف یەکەم سکرتێری ئەم حیزبە و یەکەم فەرمانڕەوای ئەم کۆمارە بوو. بەشەکەی تری خاك و نەتەوەی ئازەر لە ژێر دەسەڵات و لە ناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی ئێران دا مایەوە. لە دوای ڕاپەرینی شێخ محەمەد خیابانی، کە بەهۆی پشتیوانی ڕوسیای سۆڤێتییەوە، حکومەتی ئێران توانی سەرکوتی بکا، ئەم پارچەیەی خاك و نەتەوەی ئازەر بۆ ماوەی زیاتر لە ٢٠ ساڵ لە ژێر باری سەرکوت و ستەمی دەوڵەتی ئێران دا نووزەی لێ بڕا. بڕوانە: ٤٧ / ٧٢ .

لەگەڵ بەرپا بوونی جەنگی جیهانی یەکەم دا (پارتی موجاهیدینی ئازربایجانی) ی کەوتەوە چالاکی. ئەم حیزبە یەکێك بوو لە و حیزبانەی چالاکانە بەشداری شۆرشی مەشروتەی ئێرانیان کرد. لە کاتی جەنگیش دا ئەندامانی ئەم حیزبە هاریکاری هێزەکانی تورکیایان کرد، لە پێناوی داگیرکردنی خۆرئاوای ئێران دا. کە (اتحادی)یەکانیش دروشمی ئاینیی خۆیان لە(یەکێتی ئیسلامەوە) گۆڕی بە دروشمی نەتەوەیی (یەکێتی تۆرانی)یەکان، ئازەرەکانی ئێران کەوتنە بڵاوکردنەوەی ئەو بابەتانەی کە (انتما) ی تۆرانی یانی ئەسەلماند. کە ئازەربایجانی یەکانی باکوڕ، بە یارمەتی تورکیا، بەر لە کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی یەکەم ، کۆماری ئازەربایجان یان دامەزراند، داوایان لەئازەربایجانی یەکانی ئێرانیش کرد بچنە پاڵیان. لەم پێناوەدا ئازەرییەکانی باکوڕ دروشمی گواستنەوەی پایتەختی وڵات: لە باکۆوە بۆ تەبرێزیان بەرز کردەوە و، لە ڕۆژنامەکانیشیاندا پڕوپاگەندەی زۆریان بۆ ئەم مەبەستە بڵاوئەکردەوە. بڕوانە: ٢٥/٢١١-٢١٢ .

کەواتە هەستی یەکێتی خاك و نەتەوە لە ناو ئازەردا نەك هەبووە، بەڵکو بەهێزیش بووە و خەباتی بۆ کراوە. بانگەشەی ئازەرەکانی باکوڕ بۆ گواستنەوەی پایتەختی وڵاتەکەیان ، لە باکۆوە بۆ تەبرێز، بەڵگەی زیندووە بۆ ئەوەی کە هەستی یەکێتی خاكو نەتەوە لە ناویاندا، زاڵبووە بەسەر دەسکەوتی ئیقلیمی دا. بەڵام بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ۆ دەرچوونی ڕوسیای سۆڤیتی لە هەموو پەیمان و ڕێکەوتننامە نهێنییەکان، ئاواتی یەکگرتنەوەی خاك و نەتەوەی ئازەر لە بەین چوو. جیا لەوەش، بەهۆی لە بەرچاو نەگرتنی هەستی نەتەوەیی لە دیاری کردنی سنوری کۆمارەکانی ناو قەڵەمڕەوی یەکێتی سۆڤێت دا، ئازەربایجان بۆمبێکی تەوقیت کراوی بۆ نرابۆوە و لە دوای هەڵوەشانی یەکێتی سۆڤێت پیایدا تەقییەوە، کە کێشەی هەرێمی ناگورنۆکاراباخەو، هەردوو گەلی ئازەر و ئەرمەن تازە باجەکەی ئەدەن.

سەبارەت بە ئازەربایجانی باشوریش، واتە ئازەربایجانی ژێر ڕکێفی ئێران ، بزوتنەوەی شێخ محەمەد خیابانی لە ژێر کارکردی مەعنەوی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا کەوتە بەرزکردنەوەی دروشمی زۆر قەبە و گەورە تر لە توانای جێ بەجێ کردنی، هەر ئەمەش هۆیەکی کاریگەر بوو بۆ لە بارچوونی بزووتنەوەکە، چونکە: لە لایەك ڕوسیای سۆڤێتی هیچ پشتیوانییەکی ئەم بزوتنەوەیەی نەکرد، لە لایەکی تریشەوە یارمەتی زۆری حکومەتی ئەحمەد شای داو، ئەو توانایەی پێ بەخشی کە بتوانێ زاڵبێ بەسەر لاوازی و کەم و کوڕییەکانیدا وبزوتنەوەکانیش تێك بشکێنێ هەر فاکتەری جیوپۆلەتیك و جوگرافیای سیاسی ئەمەیان بە ڕوسەکان نەکرد بەڵکو ((بەلشەویکەکان بە دوانیزمێکی ناکۆکەوە مامەڵەیان لەگەڵ بزوتنەوەی گەلانی موسوڵمانی (خۆرهەڵات) کرد. لە لایەك هەڵوێستی ڕادیکاڵانەی

نەتەوایەتی (مافی چارەی خۆنوسین)یان قوڵکردەوە لەلایەکی تریشەوە بە بیروڕای چینایەتی ئەنتەرناسیۆنالیستی پرۆلیتاری، دژایەتی ڕادیکاڵی نەتەوەییان ئەکرد)) بڕوانە:٢٧/٢٢٩، بەو شێوەیە ئەم سیاسەتەی بەلشەویکەکان زەرەری گەورەی دا لە کێشەی هەردوو نەتەوەی ئازەر و ئەرمەن، کە هەر یەکەیان کەوتبونە ژێر ڕکێفی بەلشەویکەکان.

٢ – ٤ / گەلانی ئێران بە گشتی:

بەشێك لە خاك و نەتەوەکەیان ((بانگەوازی ٢٩/حوزەیرانی/١٩٢٠ بۆ کۆنگرەی یەکەمی گەلانی خۆرهەلات، ئاراستەی (جەماوەری چەوساوەی ئێران و ئەرمینیا و تورکیا) کرا بوو. کۆنگرەی بانگەواز بۆ کراو لە ١/ئەیلولی/١٩٢٠ هەتا٧/ئەیلولی/١٩٢٠ ی خایاند.... لە کاتی کۆبونەوەکانی کۆنگرەدا، لە ناوچەی گێلان شەڕ لە نێوان شۆڕشگێڕانی جەنگەڵ و حکومەتی پاشایەتی ئێران دا بەردەوام بوو)) بڕوانە: ٢٩/٢٠٦، ٢٠٥، ٢١٦، ٢١٠. بانگەوازی کۆنگرەی باکۆ ئاراستەی گەلانی خۆرهەلاتو بە تایبەتی ئاراستەیجەماوەری ئێران و ئەرمینیا و تورکیاکرا بوو، کەچی حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی بە کردەوە پێچەوانەی ناوەڕۆکی بانگەوازەکەی جێ بەجێ ئەکرد:((لە ئێران لە کاتێکدا لە بەشی سەرەوەیدا جوڵانەوەیەکی شۆڕشگێڕی بەهێزی تێدا بوو، وە لە تاران حکومەتێکی کۆنەپەرست هەبوو، حکومەتی سۆڤێتی جوڵانەوە شۆڕشگێڕییەکەی پشت گوێ خست و کردی بە فاکتەری گوشار بۆ سەر حکومەتە کۆنەپەرستەکە تا ناچار بێ پێوەندی باش لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت دابمەزرێنێ)) ٤/٢١٨. ((لە پەیماننامەی دۆستایەتی ئێران و شورەوی[12] کە لە ٢٦ / شوباتی/ ١٩٢١ دا لە لایەن مشاورالممالك و چیچرین ەوە لە مۆسکۆ ئیمزا کرا، لە (فصل)ی یەکەمی دا، وا هاتووە کە گوایە میللەتی ئێران (میللەتێکی سەربەخۆ و بەختیارە)، لە هەردوو (فصل)ی ١٢ و ١٥ ش دا دەوڵەتی پاشایەتی ئێران بەناوی (نوێنەری میللەتی ئێران) ناو براوە)) بڕوانە:١٦/٦٨٨، ٦٩٣-٦٩٤. کەچی لە ڕاستی دا، میللەتی ئێران ئەو وەختە نە میللەتێکی سەربەخۆ و بەختیار بووە، نە دەوڵەتی پاشایەتی ئێران یش نوێنەری میللەتی ئێران بووە.بەڵکو ئەو میللەتێکی نا سەربەخۆ و نا بەختیار و، ئەمیش دەوڵەتێکی پاشایەتی دواکەوتوو تا بینەقاقای کۆنەپەرست بوو، وە تەنها گوزارشتی لە بەرژەوەندی بنەماڵەی قاجارییەکان ئەکرد.

لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢٠ دا حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتیو حکومەتی شۆڕشگێڕی گێلان لە سەر کۆمەڵێ مەسەلەی گرنگ ڕێکەوتن. لە هەردوو بەندی (٦ و ٧) ی ئەم ڕێکەوتنەدا هاتبوو:

٦ – ((دانی چەکی سۆڤێتی بە ئێران لە بەرامبەر پارەدا"

٧ - دانی هەموو دامەزراوە بازرگانیەکانی ڕوس لە ئێران و، هەموو ئەو کەل و پەل و ئامێرانەی کە سپای ڕوس لە ئێرانی گرتوون، بە کۆماری شۆڕشگێڕی (گێلان-م.ڕ)))٤٧/٣٢.

ئەم ڕێکەوتنە تەواو لەو کاتەدا بوو کە، حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی بانگەوازی کۆنگرەی یەکەمی گەلانی خۆرهەلاتی ڕاگەیاند، کە تیایدا گەلانی چەوساوەی ئێران بە ناو ناوی هاتبوو، کەچی وەختێك هاتۆتە سەر

[12] بۆ دەقی ئەم پەیماننامەیە بڕوانە: سەرچاوەی ١٦ لاپەڕە ٦٨٧ -٦٩٧

ڕێکەوتن و بە کردەوە کردنی پەیمان و بەڵێن، حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی ئامادە نەبووە بەبێ پارە چەك بدا بە کۆماری شۆڕشگێڕی گێلان. بەڵام دوای بەستنی کۆنگرەی باکۆ و ئەو هەموو پڕوپاگەندەیەش کە بەلشەویکەکان بۆ ئەو کۆنگرەیەیان کرد، حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی لە پەیماننامەی ئاشتی و برایەتی ئێران و ڕوس دا، ناوی حکومەتی کۆنەپەرستی شای قاجاریبە((نوێنەری گەلی ئێران)) هیناوە و، بە گوێرەشی((ئێرانی لە هەموو قەرزەکانی زەمانی قەیسەر بەخشی و هەمووسەرمایەی لە گوێزانەوە هاتوو لە گوێزانەوە نەهاتووی-بانکی استقراضي ئێران- و دراوی نەختینە، شتومەکی هێژا، جادە، ڕێگای ئاسنین ، سەکۆ و عەمار ۆ کەشتی و هۆکانی گوێزانەوە لە گۆمی ورمێ و بەندەری ئەنزەلی، هێڵی تەلەفۆن و تەلەگراف، خانوو تەلارەکان ، کارگەی کارەبا، کە موڵکی حکومەتی ڕوسیو کۆمپانیو هاوولاتییەکان بوون، بە خۆڕایی دای بە حکومەتی ئێران)). ٤ ⁄ ٢١٨ - ٢١٩ بەو جۆرە، بە گوێرەی ئەم پەیماننامەیە ((نرخی ئەو} ممتلکات{ و دامەزراوانەی، کە حکومەتی سۆڤێتی بێ بەرامبەر دەستی لێیان هەڵگرت و دانی بە ئێران لە ١٠٠ ملیۆن ڕۆبلی زێڕ زیاتر بوون)) بڕوانە: ٢٩ ⁄ ٢٣٣.

ئەو پەیماننامەیە لە بارەی ئابوری و سیاسیشەوە تین و تاوێکی باشی دا بە حکومەتی پاشایەتی ئێران و زاڵی کرد بەسەر حکومەتی شۆڕشگێڕی گیلان و، هەر سێ بزوتنەوەی: کورد و ئازەر و و خۆراسانیش داو، ئێرانی لە هەڵوەشان و پارچە پارچە بوون پاراست و خوەنەکانی گەلانی ئێرانی هەڵبزڕکان. ((حکومەتی ڕوسیای سۆڤێت هەوڵی زۆری بێ پسانەوەیدا بۆ بەستنی پەیوەندی باش لەگەڵ حکومەتی کۆنەپەرستی ئێران. لەو پێناوەدا لە کانوونی دووەمی ١٩١٨ و کانوونی دووەمی ١٩١٩ و حوزەیرانی ١٩١٩ دا پەیخام و یاداشت و نوێنەری ناردووە بۆ لای حکومەتی ئێران، بۆ بەستنی پەیوەندی. هەر لەم پێناوەدا نوێنەرێکی پایەبەرزی سۆڤێتی بە ناوی – ئیفانئوسیپۆڤیچ کولۆمی[١٣]- بە دەستی کازاکانی ئێرانی کوژراوە)) بڕوانە: ٢٢ ⁄ ٣٢٠-٣٢١ ، کەچی سەرەڕای ئەو هەموو پڕوپاگەندەیەکە بەلشەویکەکان بۆ گەلانی خۆرهەڵات و گەلانی ئێران یان بڵاوکردۆتەوە، هەوڵێکی وایان بۆ بەستنی پەیوەندی باش لەگەڵ شۆڕشگێڕانی ئێران نەداوە و تەنانەت بە پیر دواکانیشیانەوە نەچون ((ئەمەش سیاسەتێکی ناواقیعی و خراپ تێ گەیشتن بو لە باری ناوخۆی ئێران و... شۆێنەوارێکی خراپی لەسەر ڕەوتی ڕوداوەکان دانا.)) بڕوانە: ٤٨ ⁄ ٦٨

حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی نەك هەوڵی بەستنی پەیوەندی باشی لەگەڵ شۆڕشگێڕانی ئێران نەدا، بەڵکو بە پێچەوانەوە ((لە پێناوی بە یەکگرتویی هێشتنەوەی خاکی ئێران دا و، بۆ ئەوەی حکومەتی ئێران بە

---

[١٣] لە ژونیەی ١٩١٨ دا شورەوی کۆمیتەیەکی دیبلۆماسی بە سەرۆکایەتی ئیفان ئوسیپۆڤیچ کولۆمی تسف نارد بۆ ئێران بۆ بەستنی پەیوەندی دیبلۆماسی، ئێرانیەکان ئەم کۆمیتەیەیان گرت و دوریان خستنەوە بۆ هندستان. دوایی (تسف) هەڵهات و خۆی گەیاندەوە مۆسکۆ. لە ژونیەی ١٩١٩ دا شورەوی جارێکی تر (تسف)ی ناردەوە بۆ ئێران بۆ بەستنی پەیوەندی، بەڵام کازاکانی ئێرانی گرتیان و لە ١٤ی ئابی ١٩١٩ دا کوشتیان. بڕوانە سەرچاوەی ٢٢/٣٢٠-٣٢١.

هێـز بـێ و نـە کەوێتـە ژێـر گوشـاری دوژمنـانی ڕوس ، یارمـەتی دا بـۆ دامرکاندنەوەی شەپۆلی ناڕەزایی گەلانی ئێران. ئەم سیاسـەتەش زیـاتر لـە قازانجی هەردوو حکومـەتی ئێران و سۆڤێتی دا بو تا قازانجی گـەلانی نـاو ئەم دوو دەوڵەتە)) بڕوانە: ٤ / ٢١٩.

سەبارەت بەم ڕاستی یە نمونەی زیندوو هەیە:

((ڕێشتین ی باڵوێزی شورەوی لە تاران لە نامەیەکی دا، کە بـە هـۆی کلانتروڤەوە بۆ میرزا کوچك خانی ڕابەری شۆڕشی جەنگەڵی ناردوە ، بـۆی نوسیوە: هۆی ئەوەی کە ئێمە- یانی دەوڵەتی شورەوی- ئێستا نەك کـردەی شۆڕشگێڕانە بـەبێ کـەڵك، بـەڵکو بـە زەرەرمەنـدیش ئـەزانین ئەوەیـە کـە: فـــۆرمی سیاســـەتی خۆمانمـــان گۆڕیـــوە و ڕێگەیـــەکی ترمـــان گرتۆتەبـەر.....یـەك مەسـەلەی تـریش جێـی سـەرنجە ئـەویش بـەکراوەیی هێشتنەوەی ڕێگەیەکە، کە نەك هەر ئێران بە ڕوسـیاوە بـەڵکو بـە تـەواوی دنیـای دەرەوەی ببەسـتێ.....مـن دڵنیـام کـە یەکـەم وەزیفـەی ئێـوە کـە کەسێکی میللەت دۆست و نیشتمانپەروەریت، ئەوەیـە کـە، لـە کردنـەوەی ڕێگەی گەیلان دا هیچ درێخیـەك نەکـەی و ناڕەحـەتی نەهێنیتـە ڕێگـەی ئەوانەی لەم ڕێگەیەوە هات و چۆ ئەکەن، بە داخەوە مـن ئـەبینم کـە ئێـوە پروگرامێکی فراوانتان هەیە بۆ بەرگرتن لە کردنەوەی ئەودەریاچـەیەی کـە بـۆ ژیـانی ئێـران پێویسـتە)) بڕوانـە ١٨/١٨. ڕێتشـین لـەم نامـەیـەدا پێشنیاری بە میرزا کوچك خان کـردووە کـە ((کازاکـەکان بکشـێنەوە بـۆ لای قەزوین و ئێوەش هێزەکانی خۆیان ببەنەوە ناو جەنگەڵ)) ١٨ / ١٨ . ڕیتشین هەر لەو نامـەیەدا کوچك خانی دڵنیا کرد بوو کە ((ئەو دڵنیـایی بە هەردوولا ئەدا کە هیچیان پەلاماری ئەوی تریان نەدەن... میرزا کوچـك خان بڕوای بەم بەڵێنەی ڕێتشـین کـرد، نامـەی وەڵامـی بـۆ نـارد و تیایـدا ڕەزامەندی لەسەر پێشنیارەکەی دەری بڕی. بەڵام هێزێکـی کـازاك لـە ژێـر فەرماندەیی ڕەزاخان دا لەپڕ پەلاماری شۆڕشی گێلانـی دا، مـیرزا کوچـك خانی تیـا کـوژرا و شۆڕشـەکەش کۆتـایی هـات)) بڕوانـە: ١٨/١٨-١٩. بلۆمیکین ڕاستی وتوە: ((مۆسکۆ دەستوری کۆتایی پێکهێنانی شۆڕشی گێلانی دا)) بڕوانە: ٢١/١٤٠

بەشی سێیەم:

دەوری ڕوسیای سۆڤێتی لە یارمەتی دانی
هەردوو حکومەتی کەمالی و قاجاریدا.

٣ – ١ / دەوری ڕوسیای سۆڤێتی لە بەهێزکردنی تورکیای کەمالیدا و زاڵکردنی بەسەر کێشەکانیدا.

لە کاتێکدا لیژنەکانی کۆنگرە خەریکی ئامادەکردنی ڕەشنوسی پەیمانی سیڤەر بوون، لوید جۆرج ی سەرۆك وەزیری بەریتانیا لەبەردەمی ئەنجومەنی گشتی بەریتانیادا ڕایگەیاند((خەم بۆ هیچ شتێك ناخۆین چونکە تورکیا لەسەر شانۆی جیهانی - م.ڕ- وون ئەبێ)) بڕوانە: ٥٠/ ٥٣. ئەو ڕاگەیاندنە لاوازی و بێتوانایی ئەو کاتەی تورکیا بەرجەستە ئەکا.

بە گوێرەی پەیمانی سیڤەر کە لە ١٠/ ئابی/ ١٩٢٠ دا لە نێوان تورکیای عوسمانی لەلایەك و هاوپەیمانانی جەنگی جیهانی یەکەم لە لایەکی ترەوە، ئیمزاکرا. تورکیا ((هەموو ئەرزە عەرەبییەکانی لێ

ئەسەنرایەوە. حیجاز ئەبووە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا لە ژێر دەستی دەرئەهێنران و چارەنوسیان ئەسپێردرا بە دەوڵتانی گەورە. تراسی ڕۆژهەڵات تا خەتی شاتابجا، هەروەها تراسی ڕۆژئاوا ئەدرانە یۆنان. بەم پێیە ئەستەمبوڵ ئەکەوتە ٣٠ کیلۆمەتری سنوری یۆنانەوە. شاری ئیزمیر دەوروبەری بۆ ماوەی پێنج ساڵ ئەسپێردرا بە یۆنان. دوای ئەو ماوەیە، بۆ ئەوەی بەیەکجاری بخرێتە سەری پرس بە بیروڕای گشتی دانیشتوان ئەکرا. دورگەکانی ئیمبرۆس و تەنەدۆس ئەخرانە سەر یۆنان. دورگەکانی دودکانز و دورگەی ستراتیجی ڕودنیز ئەدرانە ئیتالیا. سەربەخۆیی ئەرمینیا دانی پیادانرا بوو" وە جیاکردنەوەی سنوری تورکیا و ئەرمینیا سپێردرا بوو بە حکومەتی ویلسۆن. موختارییەتێکی ناوچەیی بۆ کورد دانی پیانرابوو. تورکیا بەلێنی دابوو، ئەگەر کۆمەڵی گەلان لەو باوەڕدا بێ کە کوردەکان هەڵدەگرن سەربەخۆییان بدرێتێ و ڕاسپێری ئەمە بکا، ئەو ئامادەیە بە دانی سەربەخۆیی بە قەومی کورد و بە دەسهەڵگرتن لە هەموو حقوق و تەقالیدێکی کە بەسەر ئەم هەرێمانەوە هەیەتی، هەروەها تورکیا بەڵێنی دا کە هیچ جۆرە بەرهەڵستی‌یەك نەخاتە پێش مەیلی کوردەکانی ویلایەتی موسڵ ئەگەر بیانەوێ بچنە سەر کوردستانی تورکیا و ئەو حکومەتە کوردە کەلێی دروست ئەکرێ. هەر بە گوێرەی ئەم پەیماننامەیە بوغازەکان ئەخرانە ژێر سەرپەرشتی دەولییەوە و، ناوچەکانی دەوروپشتیان چەك ئەکران. هێزی چەکداری تورك کەم ئەکرایەوە بۆ 50 هەزار کەس و، سەربازگیری هەڵئەوەشایەوە، ئەندازەی چەکی سپای تورکیا دیاری ئەکرا وئەخرایە بن چاودێری پشکنەری هاوپەیمانان یا دەوڵەتانی بێلایەن و، نەئەبوو ئوستوڵی دەریایی تورکیا لە ئەندازەی دیاری کراو تێبپەڕێ. بڕیار درا تورکیا بخرێتە بن چاودێری کۆمیسیونێکی تێکەڵا و لە نوێنەرانی بەریتانیا، فەڕەنسا، ئیتالیا، کە دەسەڵاتی تەواوی هەبێ بۆ کۆنترۆڵی قەرزی نیشتمانی، بودجەی حکومەت، دراو، قەرزی دەوڵەتی، امتیازات، گومرگ و باجی ناڕاستەوخۆ. ماف و ئیمتیازاتی کەمە نەتەوەیی و دینی یەکان بە تایبەت ئەرمەن، یونانی، ئاسوری، کلدانی، کورد و بە گشتی مەسیحییەکان سەلێنرابون)) بڕوانە: ٤/ ٢٤٢-٢٤٤.

بەوپێیە ئەگەر پەیماننامەی سیڤەر جێبەجێ ببوایە، لویدجۆرج گوتەنی } تورکیا لەسەر شانۆی جیهان ون ئەبو{.

بەڵام ((لە باتی ڕوسیای قەیسەری دوژمنی دێرینەی تورکیا، یەکێتی سۆڤێتی شۆڕشگێڕی دوژمنی سەرسەختی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی جێگەی گرتبووەوە، کە دەستی لە هەموو دەسکەوتەکانی خۆی لە تورکیا و ئێران هەڵگرت بوو، هاوکاری تورکیای کەمالی کرد. مستەفا کەمال لەوێوە کەوتە خۆ ئامادەکردن و لە وێوە پەیمانی سیڤەری پوچ کردەوە.)) بڕوانە ٤ / ٢٤٥ .

حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی ((لە ١٦/٣ / ١٩٢١ دا پەیمانێکی لەگەڵ تورکیای کەمالی مۆر کرد، ناوەڕۆکەکەی بە ئاشکرا ئاماژەی بۆ دانە دواوەی پەیمانی سیڤەر دەکرد. هەروەها ئەم پەیمانە ئاشکرا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد، کە حکومەتی سۆڤێتی دان بە هیچ پەیمانێکدا نانێت کە پەیوەندی بە تورکیاوە هەبێ و، دان بە شتێکدا نانێ کە لە(پەیمانی نیشتمانی تورکیا) دا دەست نیشان نەکرابێ)) بڕوانە: ٦/١١. پەیمانی

نیشتمانی تورکیاش هەم مافی کەمینـە ناتورکـەکانی زەوت کردبـوو، هـەم ویلایەتی موسڵیشی خستبووە ناو قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی کەمالی‌یەکانەوە.

((شۆڕشی ١٩١٧ ی شورەوی نەخشێکی گرنگی لەسەرکەوتنەکانی ئایندەی تورکیادا بینی. ڕۆسیای لینین سەرەڕای ئەشکەنجە و ئازاردان و کوشتنی کۆمۆنیستەکان لە لایەن حکومەتی تورکیاوە" وەك کوشتنی مستەفا سۆفی سکرتێری حیزبی کۆمۆنیستی تورکیە و هاوڕێکانی، کۆمەکێکی زۆر و بەرچاوی بزوتنەوەی کەمالیستی کرد. ئەمەش لە کاتێکدا بوو کە ڕوسیای شورەوی خۆی لەبەر هەڕەشەی قات و قڕی و برسێتی و سپای سپی‌دا بوو.)) بڕوانە: ٢٠/ ١٠٣. بێجگە لە پشتیوانی سیاسی و کۆمەکی مەعنەوی. ((ڕوس بەردەوام چەك و تفاقی جەنگی ئەدا بە کەمالییەکان)) ٤ /٢٤٨ ، ((حکومەتی سۆڤیەت لە ساڵانی ١٩١٩ تا ١٩٢٢ بایی ١٠٠ ملیۆن ڕۆبڵی زێڕ یارمەتی سەربازی تورکیای دا)) ٦/١١. وە بە تەنیا ((لە ماوەی هەردوو ساڵی ١٩٢٠ و ١٩٢١ دا. لە نارەحەتترین کاتی کەمالییەکاندا، ڕوسیای سۆڤیەتی ٣٩ هەزار تفەنگ و ٦٣ ملیۆن فیشەك و ٥٤ تۆپ لەگەڵ گوللەی پێویست و، ٢٠ هەزار دەمامکی خۆپاراستن لە گاز و چەکی تر و، بڕی پێویست لە بەنزین و نەوتی دا بە هێزەکانی تورکیا)) بڕوانە:٢٩/٢٣٤. ((هێزی چەکداری تورکیا بە ئازادکردنی دیلەکانی جەنگ کە لە ڕوسیا گیرابوون و دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئازاد کران بە هێز بوو.)) ٤/٢٤٧.

أ. ڕاولنسن کە وەکیلی سیاسی حکومەتی بەریتانیا بووە و لە ئۆکتۆبەری ١٩١٩ وە هەتا نۆڤەمبەری ١٩٢١ لە بەندیخانەی تورکەکاندا بووە، لە بارەی پەیوەندی و یارمەتی سۆڤیەتەوە بە تورکیاوە و بۆ تورکیا، ووتویەتی: ((پەیمانی تورك و سۆڤیەت }مەبەستی پەیمانی ١٦ / ئازاری ١٩٢١ ی مۆسکۆیە-م.ڕ{ ئەوەندەی تر بوو بە هۆی کەمکردنەوەی معارضەی } تورکی بۆ – م.ڕ { کەمالییەکان)) بڕوانە: ٥/٤٤٤.

م.ڕ هاوار لە بارەی دەوری سۆڤێتەوە لە بە هێزکردنی کەمالییەکاندا ئەڵێ ((...... لەو ڕۆژانەدا کەمالییەکان دۆستێکی تازەی دراوسێی خۆیان پەیدا کرد، کە بریتی بوو لە یەکێتی سۆڤیەت کە لەو ڕۆژانەدا کەمالییەکانیان بە هێزێکی ئازادیخواز و پێشکەوتنخواز دەهاتە بە چاو...... لە ڕاستی‌دا ئەو لایەنگیرییەی سۆڤیەت بۆ کەمالییەکان دەورێکی زۆر گەورەی هەبووە بۆ بەهێزکردنی تورکەکان و چەك و یارمەتییەکی مالیی زۆریان لە سۆڤیەت وەرگرت و تا ئەو ماوەیەی کە پێویستیان بە پاڵپشتی و یارمەتی سۆڤیەت هەبوو ئەو دۆستایەتییەیان ڕاگرت)) بڕوانە: ٥/ ٢٤٠ و ٢٤١. لە بارەی پێشکەوتنخوازبوونی کەمالییەکانەوە، د. ئیسماعیل بێشکچی ، بە بۆچوونێکی ناڕاستی ئەزانێ و ، پیی وایە کە کەمال ئەتاتورك هەر بە قسە پێشکەوتنخواز بووە، ئەگینا بە کار و کردەوەکانی خزمەتی ئیمپریالیزمی کردووە. بڕوانە: ١٨/٣١.

کۆمەك و یارمەتی سۆڤیەت بۆ کەمالییەکان، لە پارە و چەك و خواردنی تێپەڕاند و گەیشتە ئەو ئاستەی ڕوسیای سۆڤیەتی پسپۆڕی سەربازی نارد بۆ یارمەتی دانیانیان. بۆ ئەم مەبەستە ((میخائیل

فرونزەی سەرۆکی ئەنجومەنی شۆڕشگێڕی سەربازی یەکێتی سۆڤیەت و نوێنەری گەل بۆ کاروباری سەربازی و دەریایی[١٤] نارده تورکیا و، له تشرینی دووەمی ١٩٢٢ وەوە هەتا کانوونی یەکەمی ١٩٢٣، بە ناوی سەرۆکی وەفدی ئۆکرانیای سۆڤیەتییەوە بۆ تورکیا ، لەوێ مایەوە. فرۆنزه له پاڵ هەوڵدان دا بۆ پتەوکردنی پەیوەندی نێوان سۆڤیەت و تورکیا، له دانانی نەخشەی سەربازی دا بۆ شکاندنی بەریتانیا و یۆنانییەکان، یارمەتی تورکەکانی ئەداو، ئامۆژگاری ئەکردن)) بڕوانه: ٣٠/ ٢٨٣.

بەهۆی ئەم یارمەتییەی سۆڤێتەوە ((تورکیا له کاتی کردنەوەی کۆنگرەی لۆزاندا له ٢٠ ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢ دا، به پشتیوانی چالاکانەی ڕوسیای سۆڤێتی، توانی هێزەکانی بەریتانیا و یونان بشکێنێ و پەیمانی سیڤەر هەڵوەشێنێ)) بڕوانه: ٣٠ / ٢٧٧. ((ئەم هەڵوێستەی سۆڤیەت بارودۆخی هاوپەیمانەکانی سەخت کرد ،تورکیا له جیاتی ئەوەی بەرەو ڕوی ڕوسیای قەیسەری بوەستێ، که دوژمنی ئاسایی تورکیا بوو، یەکێتی سۆڤیەت بوو به دۆستی و پێکەوه دژ به دەوڵەتانی ڕۆژئاوا } بەریتانیا و فەرەنسا{ کەوتنه ئیش بۆ هەڵوەشاندنی پەیمانی سیڤەر. ئەمەش بوو به هۆی تێکدانی گشت نەخشەی هاوپەیمانەکان بەرامبەر هەردوو کێشەی کورد و ئەرمەن)) بڕوانه: ٦/١١. بەهۆی یارمەتی سیاسی، مالی، شارەزایی سەربازی و لۆجیستیکی زۆری ڕوسیای سۆڤیەتییەوە بۆ کەمالییەکان و، بەهۆی ڕێکەوتنی دوقۆڵی نێوان هەردوو حکومەتی سۆڤێتی و تورکییەوه، هەروەها بەهۆی ناکۆکی بەرژەوەندی وولاتانی هاوپەیمان له تورکیا" ئەم وڵاته له لێواری مردن و هەڵوەشاندنەوەی گەڕایەوە و پشتی له ژێر هەرەسی جەنگی جیهانی یەکەم دا ڕاست کردەوە. ئەو یارمەتیانەی ڕوسیای سۆڤیەتی بۆ تورکیا بونه هۆی:

یەك: داگیرکردنەوەی ئەرمینیا و ڕوخاندنی کۆماری یەکگرتووی ئەرمینیا.

دوو: بینابونەوەی توانای سەربازی و جەنگی سپای تورکیا و هێزه چەکدارەکانی و، له چەند پەلامارێکدا هێزەکانی فەرەنسای له سیلیزیا و، هێزەکانی یۆنانی له ئەنەدۆڵ دەرپەڕاند.

سێ: بەهێزبونی کەمال ئەتاتورك و لاوازبونی حکومەتی عوسمانی، ئەگەر به پێچەوانەوە بوایه ڕەوتی ڕوداوەکان ڕویان له هەڵوەشاندنی تورکیا بوو.

چوار: زەمینەخۆشکردن بۆ هەڵوەشاندنی پەیمانی سیڤەر و ئیمزاکردنی پەیمانی لۆزان.

پێنج: نزیك بونەوەی ڕوسیای سۆڤیەتی و تورکیای کەمالی له یەکتر و ، ئیمزاکردنی پەیمانی (دۆستایەتی و هاریکاری) له نێوانیان دا، دەوڵەتانی هاوپەیمانی ترساند و، بۆ ئەوەی تورکیا له دەست نەدەن و بە یەکجاری نەکەوێتە باوەشی سۆڤێت، هەڵوێستی ڕەقی خۆیان گۆڕی و کەوتنه پشیپشیودڵدانەوەی تورکیا. بەریتانیا که زۆر سەرسەختانه دژایەتی تورکیای ئەکرد ((چونی هێزەکانی سۆڤێت بۆ پشت کافکاس و نزیك بونەوەی تورکیا له سۆڤێت و خەتەری بەلشەویك کردنی تورکیا ترساندی. لەبەر ئەوه له پێناو دابین کردنی بەرژەوەندییەکانی خۆی له

[١٤] ئەم پۆسته له حکومەتی سۆڤیەت دا بەرامبەر وەزیری بەرگری بووه.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دا، ناچاربوو سیاسەتی خۆی لە بەرامبەر تورکیا بگۆڕێ.)) بڕوانە:٧/١٥. بەو پێیە وڵاتانی هاوپەیمان هەریەکەیان بە جیا ئەم پەیماننامانەیان لەگەڵ تورکیا ئیمزا کرد:

ئەلف: پەیمانی(فرانکلین-دویلۆنی) لەگەل فەرەنسا لە ٢٠/تشرینی یەکەمی/ ١٩٢١ دا.

بێ: پەیمانی ١٣/ ئاداری/ ١٩٢١ لەگەڵ ئیتالیا. بەگوێرەی ئەم پەیمانە ئیتالیا هێزەکانی خۆی لە ناوچەی ئەدەنە کێشایەوە.

تێ: پەیمانی (مۆدانیا) لەگەڵ بەریتانیا لە ١١/ تشرینی یەکەمی / ١٩٢٢.

لەم بوارەدا نابێ وریایی و کارامەیی مستەفا کەمال لە باش بەکارهێنانی شوێنی جوگرافیای تورکیا و، گۆڕانە جیۆپۆلیتیکی‌یەکانی ناوچەکەدا بە قازانجی تورکیا، فەرامۆش بکرێ. هەروەك لە بواری هەل و مەرجی ناوخۆش دا ناکرێ دڵسافی و خۆشباوەڕی کورد بە بەڵێنەکانی ئەتاتورك و دەوری لە بەهێزکردنی‌دا، نادیدە بگیرێ.

((مانگی مایسی ١٩١٩ فەرید پاشا وەزیری اعظم (واتە: سەرەك وەزیر- م.ڕ) لەسەر داوای بەریتانیا، ژەنەراڵ مستەفا کەمال ئەتاتاتورکی نارد بۆ سەرکوتکردنی دەنگی ئەو (سۆڤێتات)ەی لە ناوچەی ئەنادۆڵ (کوردستان) دروست بوبون. ئەتاتورك کە گەیشتە کوردستان خۆی وەك }ڕزگارکەری کوردستان{ بە خەڵکی ناوچەکە ناساند. ئەتاتورك لە پێناوی ڕاکێشانی سۆزی خەڵکەکەدا، بە هۆشیاری‌یەوە هەوڵی ئەدا ناوی میللەتی تورك بەسەر زاری‌دا نەیەت. لە باتی ئەوە تەئکیدی لە برایەتی و دۆستایەتی هەردوو میللەتی تورك و کورد ئەکرد، یان بە میللەتی عوسمانی ناوی ئەهێنان)) بڕوانە: ٢٠/٩٩-١٠٠.

ئەم هەڵوێستەی ئەتاتورك لە کورد، لەبەر وەزعی خراپی تورکیا بوو. هەر ئەم هەلومەرجە بوو وای لە ئەتاتورك کرد، کە لە مادەی (١)ی بەڵێننامەی ئەماسیبەدا- کۆتایی ١٩١٩ – دان بە ((مافە کۆمەڵایەتی‌و نەتەوەیی‌یەکانی کوردا بنێ))بڕوانە: ٢٠ / ١٠١. بەڵام دواتر کە بەهۆی کۆمەکە سیاسی، ئابوری، عەسکەری و لۆجستیکی‌یەکانی ڕوسیای سۆڤێتی‌یەوە توانی بەرەی هاوپەیمانان لەبەر یەك هەڵوەشێنێ، نکوڵی لە هەمو مافێکی کورد کرد و ((لە جیاتی ئەوەی مافەکانی گەلی کوردستان بسەلمێنن. هەموو بەڵێنەکانی خۆیان شکاند و بە چاوێکی سوکەوە تەماشای مافی نەتەوایەتی کوردیان ئەکرد. لەم بارەیەوە جەواهێر لال نەهرۆ لە کتێبی – چەند سەرنجێك لە بارەی مێژووی جیهانەوە- دا ئەڵێ......:تورکەکان کە تازە لە خەباتی ڕزگاری خوازی خۆیان بوبونەوە دەستیان کرد بە چەوساندنەوەی ئەو کوردانەی کە داوای سەربەستی خۆیان دەکرد. بەڕاستی سەیرە، نەتەوە پەرستی‌یەك کە تا دوێنێ پارێزگاری لە وڵاتانی خۆی دەکرد، دەسدرێژی بکاتە سەر سەربەستی نەتەوەی تر)) بڕوانە: ١١/١٤٩. روسیای سۆڤێتی ئەم هەڵوێستەی کەمالیستەکانی بە پێشکەوتنخوازی لە قەڵەم ئەدا، گوایە لەبەر ئەوەی ((ئەو دەوڵەتە کوردی‌یەی بە پەیمانی سیڤەر لە دایك ئەبێ، دوڵەتێکی کۆنەپەرستی سەر بە ئینگلیز ئەبێ)) بڕوانە: ٤٦. لەم بارەیەوە دکتۆر ئیسماعیل بێشکچی ڕای ڕونی هەیە و ((پێی وایە کە کەمال ئەتاتورك تەنیا بە قسە

پێشکوتنخواز بووه، ئەگینا هەموو کردەوەکانی لە دژی کورد کۆنەپەرستانە و بە قازانجی ئیمپریالیزم بوون.)) بڕوانە: ٣١/١٨-٢٨.

کەواتە بە ئاسانی ئەتوانین یارمەتی و کۆمەکی روسیای سۆڤێتی بۆ تۆرکیای کەمالی، بە فاکتەرێکی گرنگ و بگرە بنچینەیی لە قەڵەم بدەین بۆ بە هێزکردنی تورکیا و زاڵبونی بەسەر کێشەکانی دا و، لە باربردنی ئاواتەکانی کورد و ئەرمەن و، ڕزگارکردنی تورکیا لە هەڵوەشان و پارچە پارچە بوون.

٣ – ٢ دەوری روسیای سۆڤێتی لە بەهێزکردنی ئێران و زاڵکردنی بەسەر کێشەکانیدا.

((ساڵی } ١٢٨٤ ك.ھ: ١٩٠٥ ز{ بە فەرمانی حاکمی تاران ، دوو بازرگانی شەکر بە تۆمەتی مۆنۆپۆل کردنی بازاڕ، لە بەرچاوی خەڵك کران بە دارا. لەبەر ئەوەی خەڵك ئەیانزانی سەری خەتاکە ڕژێمی شایە ودوو بازرگانەکە قوربانیانی دوژمنایەتی شەخسی بوون. نارەزایی دەستی پێکرد: خۆپیشاندان، کۆبونەوە لە ناو مزگەوت، دەرکردنی بەیان، کۆبونەوەی سیاسی شەوانە و} بەست نشین{ ی لەناو شوێنە پیرۆزەکاندا دەستیان پێکرد و پێکادانی خوێناوی لە نێوان جەماوەر و دارودەستەی حکومەتی شادا قەوما. نارەزایی و ڕاپەڕین زوو تەنییانەوە بۆ شارەکانی تر، بە تایبەتی لە ویلایەتی پێشکەوتوو، تاڕادەیەك خۆشگوزەرانی ئازربایجان، پێکادان توند تر بوو، لەوێ (حکومەتی مەشروتە) ش بووە یەکێك لە داواکانی شورشگێڕان. بەهۆی:

هەوڵ و تەقەللای شورشگێڕان.

لاوازی حکومەتی شاو"

پشتیوانیی کاریگەری ئینگلیز لە شۆڕش.[15]

زوو بەزوو دەستور ڕێکخراو، مظفرالدین شا بەر لە مردنی، ئیمزای کرد. محمد علی شا کە بە عینوانی شای (قانونی)نوێ لەسەر تەختی پاشایەتی و لە جێگەی باوکی دانیشت، بە زۆری شۆڕشگێڕان، وازی لەوە هێنا دەسکەوتەکانی ڕاپەڕین بکوژێ و(حکومەتی مەشروتە) نەهێڵێ.

ساڵی (١٢٨٦ ك.ھ:١٩٠٧ ز) پەیمانێکی نهێنی لە نێوان ڕوس و ئینگلیز دا ئیمزا کرا. بە گوێرەی ئەم پەیمانە ئێران بەسەر دوو ناوچەی نفوزی، ڕوس و ئینگلیز دا، دابەشکرا و بە ناوچەیەکی بێلایەن لەیەك جیاکرانەوە)) بڕوانە: ٢١ / ١٠٣ – ١٠٤.

((بەگوێرەی فەسڵی یەکەم و دووەمی ئەو پەیمانە ئێران بەم شێوەیە لە نێوان ئەو دوو وڵاتەدا بەشکرا: بەرەو ژوروی هێڵی: قەسری شیرین- ئەسفەهان- یەزد- سنوری ئێران لە خاڵی لەیەك دانی سنوری ڕوس و ئەفغانستان دا، ناوچەی نفوزی ڕوسیا. بەرەو خواری هێڵی : سنوری ئەفغانستان- کازیك- بیرجند- کرمان- بەندەر عەباس، ناوچەی نفوزی ئینگلیز)) بڕوانە: ١٩/٤٦٠.

---

[15] ئینگلیز بە دوو هۆ پشتیوانی لێ کردن:

١ – لاوازکردنی نفوزی ڕوس.

٢ – سروشتی دیموکراسیانەی داواکانی خەڵك. گوایە جۆرێك بووە لە دیموکراسییەکەی لای ئەوان.

له دوای شکستی شۆڕشی مەشروتە و لەکاتی جەنگی جیهانیی یەکەم دا، بەرتیل خۆری، دزیی مەئمورانی دەوڵەت، پیلانی هاوبەشی نۆکەرانی ناوخۆ و ئیمپریالیزم و، خراپی باری ئەمنی و کۆمەڵایەتی و ئابوری، سیمای حکومەتی کۆنەپەرستی شا بوون. ((کە جەنگی جیهانی یەکەم کۆتایی هات، ئێران لە ڕوی ئابوری و سیاسییەوە بێجگە لە وێرانەیەك شتێکی تر نەبوو)) ٢١ / ١١١.

له کات و له دوای کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانیی یەکەم، شۆڕش و ڕاپەڕینی گەلانی ئێران لە کوردستان، ئازربایجان ، گیلان و خۆراسان لە لایەن ڕابەرانی وەك: سمکۆی شکاکن شێخ محەمەدی خیابانی، میرزا کوچك خان، محەمەد تەقی خان و (خودا وێردی)[16] یەوە بەرێوە چوون.ئا لەو هەل و مەرج و تەنگانەیەدا، شۆڕشی ئۆکتۆبەر و، حکومەتی سۆڤێتی بۆ ئێران و حکومەتی پاشایەتی کۆنەپەرستی شا، بونە فریشتەی ڕزگار کەر. ئەحمەدی کسرەوی، سەبارەت بە چارەنوسی ئێران، ئەڵێ ((ئەگەر جەنگی گەورەی ئەوروپا لە ساڵی ١٩١٤ دا بەرپا نەبوایە و، لە کۆتایی ئەویش دا شۆڕشی مەزنی بەلشەویك ڕوی نەدایە، خوا ئەیزانی کە ئێران لە سایەی ئەم پەیمانەدا- مەبەستی پەیمانی نهێنی ١٩٠٧ ی نێوان ڕوس و ئینگلیزە، م.ر- چی بەسەر ئەهات)) ١٩/ ٤٦٠.

ئەوەی ڕونە، ئەگەر شۆڕشی ئۆکتۆبەر ڕوی نەدایە، لانی کەم ئێران لە نێوان ڕوس و ئینگلیزدا بەش ئەکرا، ئەگەر بەشی سێهەمیشی بەر فەرەنسا نەکەوتایە. ئەمەش باشترین دەسکەوت بوو بۆ گەلانی ناو چوارچێوەی سنوری ئیستای سیاسی ئێران.

ئەگەر قەومانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئێرانی لە هەڵوەشان وپارچە پارچە بوون ڕزگار کردبێ، ئەوا حکومەتی سۆڤێتیش، دەسەڵاتی کۆنەپەرستی قاجارەکانی لە کەوتن ڕزگار کرد و، زەمینەشی خۆش کرد بۆ بوونی (ڕەزا خان) بە (ڕەزا شا).

((حکومەتی بەلشەویك لە ٢٠ ی‌مایسی ١٩٢٠ دا سپای لە بەندەری ئەنزەلی دابەزاند... هەوڵی دا و ئیئتلافێکی لە نێوان میرزا کوچك خان و، گروپی (مارکسیستی) شۆڕشگێڕی خەڵکی ئازەربایجان بە ڕابەری حەیدەر خان، پێك هێنا. ئەم ئیئتیلافەبە کۆمەکی مادی و مەعنەوی و تەکنیکی شورەوی ڕەشت ی داگیر کرد و، تێیدا کۆمارێکی شۆڕشگێڕی ڕاگەیاند)) ٢١ / ١١٨ - ١١٩.

حکومەتی سۆڤێتی هەر کۆمەکی شۆڕشگێڕانی گێلانی نەکرد، بەڵکو لە سەرەتاوەکۆمەکی هەموو شۆڕش و بزوتنەوەکانی تریشی کرد، بۆ ئەوەی بیانکاتە فاکتەری گوشار لەسەر حکومەتی شا.

((لەدوای دروست بونی کۆماری گیلان، لە ژوئیە(حوزەیران) ی ١٩٢٠ دا حیزبی کۆمۆنیستی ئێران لە ئەنزەلی دروست کرا. حکومەتی

---

[16] خودا وێردی: سەرکردەی ڕاپەڕینی کوردانی خۆراسان بووە.ساڵی ١٩٢٠ دەستی داوەتە شۆڕش و، سپاکەی بریتیبووە لە فەقیر و هەژاری کوردی خۆراسان. دوای دامەزراندنی (کۆمارێکی سۆسیالیستی) کردووە. ساڵی ١٩٢١ گیراوە و ئیعدام کراوە، شۆڕشەکەی خامۆش بۆتەوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: برهان برادۆست– خدو الخراساني ء جمهوريته الاشتراكية- الاتحاد، الصحيفة المركزية للاتحاد الوطني الكردستاني- العد١٥٩.

ناوەندی ئێران کە ئەم گۆڕانانە ناڕەحەتیان کردبوو، بە پەلە بۆ ئاسایی کردنەوەی پەیوەندی نێوان خۆی و شورەوی گفتوگۆی دەس پێکرد. وەڵامی شورەویش خێرا و ئیجابی بوو حزبی کۆمۆنیستی ئێران، کەمتر لە چەند مانگێك پاش دروست بوونی بەم "ئەنجامە" گەیشت کە شۆڕشی ئێران ئەبێ چاوەڕێی پێگەیشتنی تەواوی بورجوازی نیشتمانی دا بێ....!.و لە ٢٦/ فوریە (شوبات) ی ١٩٢١ دا ئێران و شورەوی لە مۆسکۆ ڕێکەوتنێکیان ئیمزا کرد)) ٢١/١٢٠. بەو شێوەیە نیازی شورەوی بۆ نزیك بونەوە لە ئێرانی شاو پێشگرتن بە نفوزی ئینگلیز لە ئێران هاتە دی. دەسکەوتی مادی ئێرانیش لەم ڕێکەوتنە ((١٠٠ ملیۆن ڕۆبڵی زێڕ بوو)) ٢٩/ ٢٣٣، سەرباری دەسکەوتی مەعنەوی زۆر کە بریتی بوو لە ((لەبەر یەك هەلوەشانی ئیئتلافی گیلان لەئەنجامی ئەو ئایدۆلۆجی‌یەی شورەوی لە ڕێگەی حزبی کۆمۆنیستی ئێرانەوە لە ناو شۆڕشگێڕانی گیلان دا دروستی کرد)) بڕوانە: ٢١/١٢٠.

لە بارەی ئەم ڕاستی‌یەوە ((بلۆمیکین کە ئەفسەری ئاسایشی بەلشەویك بوە لە ناو جەنگەڵی‌یەکاندا، وتویەتی" مۆسکۆ دەستوری کۆتایی پێهێنانی شۆڕشی گیلانی دا)) ٢١ / ١٤٠ پەراوێزی ژمارە ٦. ((ڕەزا خان لە هەلومەرجێکی تایبەتی مێژوویی ئێران دا پێ‌گەیشت)) بڕوانە:٢١/ ١١٨-١٤٤، خۆیشی خاوەنی کەسێتی‌یەکی دوفاق بوو:

لە لایەك توند تەبیعەت و قسە لە ڕوو بوو تا ڕادەی بێ‌نەزاکەتی، لە لایەکی تریشەوە توانای شاردنەوەی دیدو بۆچون و نەخشەکانی خۆی و، تەنانەت توانای شاردنەوەی کینەی شەخسیشی زۆر بەرز بوو. ئەو هیچ دڵێکی بە ئازادی خۆش نەبوو، کەچی لەسەرەتای کاردا خۆی وا پیشان ئەدا کە لە چوارچێوەی قانون و نظام دا ئەجولێتەوە، هیچ مەیلێکی لەگەڵ دیموکراسی‌ش نەبوو. بەڵام خەلك پەروەری لە ڕەفتاری دا ئەبینرا)) ٢١/ ١٢٧.

ڕەزا خان کە وەزارەتی جەنگی کەوتە دەست، بە شێوەیەکی ناقانونی کەوتە بە دەست هێنانی (اعتبارات مالي). لە ناو ئەرتەش دا خۆشەویست بوو، بەڵام لە ناو خەڵك دا وردە وردە زڕا. لەسەر دەست پیسی لە ناو ئەنجومەنی ملی ئێرانەوە لێی کەوتنە تەقە. سەید(حەسەن مودەرس) کە پێشتر پێی وابوو لە وڵات دا تەنیا ڕەزا خان و خۆی ئازایەتی سیاسی یان هەیە و مەردی ڕاستەقینەن، لە ناو ئەنجومەن دا هێرشی توندی کردە سەر ڕەزا خان. ((ڕەزا خان فەرماندەی ئەو هێزەش بوو کە لە ساڵی ١٩٢١ بە یەکجاری شۆڕشی جەنگەڵی یەکانی گیلانی سەرکوت کرد. شۆڕشە عەشایری و ناوچەیی‌یەکانیشی لە ناو برد)) ٢١/١٢٤.

لەگەڵ ئەم هەموو سیفەتە ناشرینانەی ڕەزا خان دا، کەچی بەلشەویکەکان و بە هان دانی ئەوانیش کۆمۆنیست و سۆسیالیستەکانی ئێران، لە هەوڵی جوانکردنی دەم و چاوی ڕەزا خان دا بوون ((ڕوچتین و شومیاتسکی کاردارانی ڕوس لە تاران لە ماوەی ساڵانی ١٣٠٠ / ١٩٢١ و ١٣٠٤ / ١٩٢٥ دا، هەردوکیان ڕەزا خانیان بە ڕابەری بزوتنەوەی شۆڕشگێڕی (بۆرجوادیموکراتیك) ی ئێران و، نەیارانی ئەویشیان بە تاقمێکی کۆنەپەرستی (فیودالی) یان (نیمچە فیودالی) و مەزەبی لە قەڵەم داوە. زۆر ووتاری بلاوکراوە جۆراوجۆرەکانی شورەوی، ڕەزا خان یان بە هەمان شێوە وەسف کردوە. بۆ نمونە: وتارێکی بلاوکراوەی (نوری وستك- ١٣٠٣ /١٩٢٤) ڕەزا خانی بە (ڕابەری بزوتنەوەی نەتەوەیی

شۆڕشگێڕی ئێران، کە توانیویێتی سەربەخۆیی ئێران دابین بکا) ناو بردووە)) ٢١/ ١٤١. پەراوێزی ١٣ .ابوالقاسم لاهوتی کە ئەندامێکی گەورەی حزبی شیوعی ئێران و لە هەمان کاتدا ئەندامی حیزبی شیوعی سۆڤێتی و لە دەزگای جاسوسی (کەی. بی. ئۆ)[17]ش دا کاری کردوە، لە بارەی دەوری حیزبی شیوعی سۆڤێتەوە لە گەورە کردن و (تقدیس) کردنی ڕەزا خان دا ئەڵێ((فەرمانبەرەکانمان- مەبەستی فەرمانبەرەکانی دەزگای جاسوسی (کەی. بی. ئو. بووە، م.ڕ- لە ئێران لە ناو خەڵك دا بڵاویان ئەکردەوە کە نەیارەکانی ڕەزا خان نۆکەری کۆلۆنیالیزمی بەریتانیان)) ٣٩/٤١.

((مانگی تیری ١٣٠٣ دا، لە کاتێکدا جێگری کۆنسولی ئەمەریکی لە ناو خۆپیشاندانێکدا خەریکی وێنەگرتن بوو، خەڵك پەلاماریان داو کوشتیان. وا بڵاویان کردەوە کە هەم ڕەزا خان و هەم سەید حسن مدرس بە دەستی ئینگلیز ئەمەیان کردووە. بەڵام ڕادیۆی مۆسکۆ ئەمەی بە پیلانی نەیارانی کۆنەپەرست و فیوداڵی ڕەزا خان، وەسف کرد)) بڕوانە: ٢١/١٣٣-١٣٤.

ئەم بۆچوونە شێواوە ئایدۆلۆجی‌یەی مۆسکۆ لەسەر ڕەزا خان، عەقڵی لە کۆمۆنیست و سۆشیالیستەکانی ئێران یش سەند بوو، ئەندامانی حیزبی شیوعی ئێران یش هەر وا گۆش ئەکران. لەم بارەیەوە ابوالقاسم لاهوتی ئەڵێ:((بە سوڵتان زادە- سەرۆکی ئەودەمەی حزبی شیوعی ئێران - م (م. ڕ) وت: ئەگەر ڕەزا خان کۆنترۆڵی هەمو ئێران بکا، ئەوا زەرەری گەورە بەر حیزبی شیوعی ئێران ئەکەوێ.. ئا لێرەدا سوڵتان زادە بە توندی قیڕاندی بەسەرما و وتی: ئایا نازانی ئائەمە بەڵگەی لادانی ڕاست و ڕەوانە؟... حیزب پێی وایە کە کودەتای ڕەزا خان لە توێکانی‌دا بەڵگەی ڕێنیسانی سەرمایەداری هەڵگرتوە. لەبەر ئەوە ڕاستی‌یەکەی

ئەوەیە کە سەر بە ئایدیای ماتریالیزمە)) ٣٩/١٧، لەوەش زیاتر ((لە سەرەتای چەرخی ڕەزا خان دا حیزبی شیوعی ئێران پێ ی وا بوو کە هاتنی ئەم کابرایە بۆ سەر کورسی حوکم ڕێگە خۆش کردنە بۆ حکومەتێکی سۆسیالستی، لەبەر ئەوە حزب فەرمانی دا بە هەموو ڕێکخراوەکانی ئیجرائاتی توند لە دژی هەموو ئەو کەسە ناودارانە وەرگرن کە دژایەتی ڕەزا خان ئەکەن، سا ئیتر سیاسی بن یان نا سیاسی. بەو شێوەیە لیست و فایل بۆ ئەو کەسانە ڕێکخران و هەڕەشەیان لێ کرا کە ئەگەر پێویست بکا ئەیانکوژن)) ٣٩/٢٧. بەلشەویکەکان وا مێشکی ئەندامەکانی حزبی شیوعی ئێرانیان شتبووەوە کە لە باتی ئەوەی فێری دڵسۆزی بۆ ئێران یان بکەن ((سوێندیان ئەدان کە ئەبێ‌دڵسۆزی ڕوسیای کۆمۆنیزم بن)) بڕوانە: ٣٩/١٨.

ئەم سیاسەتی دەماغ شتنەوەیە وای لە شیوعی‌یەکانی ئێران کرد کە بەرژەوەندی ڕوسیای شیوعی بخەنە سەرو بەرژەوەندی ئێرانەوە((سلێمان میرزا ئەسکەندەری، ڕابەری فراکسیونی سۆسیالستەکانی ناو پارلەمان کە تازە دامەزرا بوو، گۆڵی" ڕابەری بورجوا- ناسیونالست" خوارد و چو بوە

[17] (کەی. بی. ئۆ) ناوی دەزگای موخابراتی ڕوسی بوو لەسەردەمی قەیسەر و لینین دا، ئەم دەزگایە لەسەردەمی ستالین دا ناوی گۆڕدرا بۆ (کەی. جی. بی.)

عەقڵی‌یەوە کە ڕەزا خان ڕێزی ئەوی لایە و ، ئەگەر ببێ بە پاشای ئێران، پاشایەتی ناکا بە ەمیرایەتی بۆ خێزانەکەی خۆی، لەبەرئەوە، لە ناو ئەنجومەندا بە کوڵ هەوڵی ئەدا ڕەزا خان ببێ بە ڕەزا شا، وەختێك هۆشی هاتەوە تازە کار لە کار ترازابو)) بروانە: ٢١/١٤٤ پەراویزی ژمارە ٣٠.

لە بارەی پشتیوانی کردنی ئەندامانی حزبی شیوعی ئێران لە ناو پەرلەمانی ئێران دا لە ڕەزا خان، بە سلێمان میرزا ئەسکەندەریشەوە، ئەبولقاسم لاهوتی نهێنی‌یەکی گرنگی ئاشکرا کردووە و ئەڵێ: ((دەسبەجێ ئیعاز درا بە ئەندامەکانی حیزبی شیوعی ئێرانی- ئیعازەکە سۆڤێت داوێتی، م.ر- کە پێویستە تەئیدی ڕەزا خان بکەن، هەروەك ئیعاز درا بە باشترین فەرمانبەرمان لە ئێران- مەبەستی فەرمانبەری دەزگا جاسوسی،کەی.بی.ئۆی سۆڤێتی‌یە،م.ر- سلێمان میرزا ئەسکەندەری، کە ئەو کاتە ئەندامی پەرلەمان بوو لەم بارەیەوە تەگبیری پێویست وەرگرێ. ئەسکەندەری بە هۆی (عەباس ئەسکەندەری) برایەوە مەبلەغێکی گەورە پارەی کەی.بی. ئۆ.ی وەرگرت و، بەشێکی بۆ ئەو ئەندامانەی پەرلەمان بوو کە هاریکاریان ئەکرد. سلێمان میرزا ئەسکەندەری لەگەڵ ڕەزا خان ڕێك نەبوو بەڵام بە ناچاری ئەم فەرمانەی جێبەجێ کرد. بە هەر حاڵ پانزە ئەندام دەنگیان دا بە ڕزا خان و هەڵبژێردرا بە مەلیکی ئێران)) ٣٩/٤١ .

((ئەو بۆچوونە لەسەر کەسێتی ڕەزا خان مۆدێلی مۆسکۆ بوو، وە ئینگلیزەکانیش مۆدێلی خۆیان هەبوو لەسەر کەسێتی ڕەزا، کە بۆ ئەم باسە پێویستمان پێ‌ی نییە، بەڵام مۆدیلی سێ‌یەم و (زۆر ئێرانی تر) ئەوە بوو کە عامەی ئێران ڕەزا خان یان بە (جاسوس)ی ئینگلیزەکان و، بەرە پێشی بەرژەوەندییەکانی ئەوان ئەزانی)) بڕوانە: ٢١/١٢٤.

د. عبدالستارطاهر شریف باشی بۆ چووە کە نوسیوێتی" بەلشەویکەکان ((خراپ لە باری ناوخۆی ئێران تێ‌گەیشتبون)) بڕوانە: ٤٨/٦٤.

سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و بەتاڵکردنەوەی هەمو ئەو پەیمان و ڕێکەوتنە نهێنی‌یانەی ڕوسیای تزاری لەگەڵ دەوڵەتە ئیمپریالیستی‌یەکان ئیمزای کردبون، بە پەیماننامەی نهێنی ساڵی ١٩٠٧ ی نێوان ڕوس و بەریتانیاشەوە، کە لە بارەی دابەشکردنی ئێرانەوە بوو. خەڵەتاندنی شۆڕشگێڕانی گەیلان و تەبرێز و کوردستان و خۆراسان بۆ ئەوەی بیانکاتە ئامرازی گوشار لەسەر ڕژێمی پاشایەتی بۆ باشکردنی پەیوەندی خۆی لەگەڵی. ئیمزاکردنی ڕێکەوتنی ١٦/٢/١٩٢١ ی مۆسکۆ لەگەڵ ئێران و ئەو هەموو یارمەتییە مادییەی لە ئەنجامی ئەم ڕێککەوتنەدا بە ئێرانی شا بڕا. تەفسیری ئایدۆلۆجی هەڵە بۆ کەسێتی ڕەزا خان، کە ڕەنگدانەوەی بەرژەوەندییەکانی بەلشەویکەکان بو لە ئێران، ئێرانیان لە پارچە پارچە بوون ڕزگار کرد، ئاواتەکانی گەلانی ئێرانیان زیندەبەچاڵ کرد، ڕژێمی پاشایەتی ئێرانیان بوژاندەوە. پاڵیان بە ڕەزا خانی(کۆزاك)ی نەخوێندەوارەوە نا، لە ناو تەفسیری ئایدۆلۆجی هەڵەی بەلشەویکەکاندا سواری شەپۆلی ڕوداوەکانی ئێران ببێ و بگاتە سەر تەختی پاشایەتی ئێران. ئەگەر تا ئێرە نەگبەتییەکانی ئەم سیاسەتانەی بەلشەویکەکان بۆ ئێران: کورد، ئازەر، بەلوج ی‌ناو ئێران بوبن، ئەوانی دوا تر، پریشکی نەگبەتییەکان عەرەبی خوزستان(محمرة)شی گرتۆتەوە.((" محمرة" لە

نزیـك ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدە (١٢٦٢ ی کۆچـی)دا، بـە گـوێرەی پەیماننامەی دوەمی ئەرزرۆم، کە لە نێوان هەردو ئیمپراتۆرییەتی سەفەوی و عوسمـانی دا لـە ئـەرزرۆم ئیمـزا کـرا، بـەر ئێـران کـەوت)) بڕوانـە: ١٦/٦٢١-٦٢٤ ، لەو کاتەوە هەتا ساڵی ١٩٢٥ هەر بەناو لەسـەر ئێـران بـووە ئـەگینا دەوڵـەتی مەرکـەزی ئێـران هـەرگیز دەسـتەڵاتی بەسـەردا نەشکاوە، بەڵام لەو هەلومەرجە تایبەتییەی ئێرانی دوای جەنگی یەکەم دا، کە ڕەزا خانی تیا پێ گەیشتو بەلشەویکەکان ئامرازێکی یارمـەتی دەری ئەو جـۆرە(شـکل) گرتنـەی ڕوداوەکـان بـوون، ڕەزا خـان تـوانی لـە سـاڵی ١٩٢٥ دا پەلاماری(محمرة) بدا، (محمرة)ی داگیر و شێخ غەزعەلی حـاکمی (محمرة)شی دەسگیرکرد و بە زەبری هێز (محمرة)ی لکاند بە ناوەندەوە.

((شومیاتسکی کارداری باڵوێزخانەی سۆڤێت لە تاران پێی وابوە کـە ڕاوەستانی ئاشکرای شێخ خەزعەل لـە بەرامبـەر ڕەزا خـان، بـە دەسیسـەی ئینگلیزە و بریتی‌یە لە سازدانی (فیودالەکان) لە دژی "چەق بەستن و بـۆ پێشەوە چونی بۆرجوادیموکراتی ئێران")) بڕوانە ٢١ / ١٤٢، (طبعـا) بـە ڕابەرایـەتی ڕەزا خـان. لـە حاڵەیکـدا ئەمـە زۆر لـە ڕاسـتی‌یەوە دور بوە،((سێرپێرسی کۆکس و هەندێکی تر چەند هـەوڵیان داوە نـەیانتوانیوە لۆرد کرۆزنی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا لەو باوەڕە بێننە خـوارەوە کـە ڕازی بونی بوە بەوەی" شێخ خەزعەل بە دەستی ڕەزا خان لە ناو بچێ)) بڕوانـە: ٢١/١٤٢.

بەشی چوارەم

بناغەی سیاسەتی لینین و بەلشەویك

((لە ٥ ی کانونی یەکەمی ١٩١٧ دا، واتە چل ڕۆژ دوای سـەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتوبـەر، ڕژێمـی نـوێ بـەیانێکی بـە ئیمـزای لیـنین" سـەرۆکی ئەنجومـەنی کۆمیسـیارانی گـەل، بـۆ گـەلانی ئیسـلامـی‌ی خۆرهـەڵات بڵاوکردەوە، لە بەیانەکەدا نوسرابو:

هاوڕێیان !برایان!

لە ڕوسیا گۆڕانی گرنگ لە ڕودان و ئەنجام دان دایە، جەنگی خوێنـاوی ئێستا، کە بە نیازی" دەسدرێژی بۆ سـەر ئـەرزی بێگانـە و دابـەش کردنـی خـاکی میللـەتانی تـر دەسـتی پێکـرد، لـە تـەواو بـوون نزیـك ئەبێتـەوە. دنیایەکی تر پێی ناوەتە مەیدانی بوونەوە. ئەو دنیایەش، دنیای ڕەنجدەران و گـەلانی ئـازادە. لـە دوای ئـەو شۆڕشـەوە کـە لـە ڕوسـیەدا قـەوماوە، حکومەتێ دامەزراوە، کە بە ویستی کرێکاران و جوتیاران لە دایك بووە.

ئـەی موسـوڵمانانی ڕۆژهـەڵات ! ئـەی ئێرانیـان ! ئـەی تورکـان! ئـەی عەرەب! ئەی هیندو ! ڕوی قسەی ئێمە لە ئێوەیە: لەگەڵ ئێوە کە ژیانتان، گیانتـان، مـاڵ و ناموسـتان، چـەن قەرنـە لـەژێر پێـی تاڵانکـەرانی ئەوروپایی‌دایە و، پێشێل کرابوو.

ئێمە بە ڕەسمی ڕای ئەگەیەنین، کە هەمو ئەو پەیمان و ڕێکەوتنە نهێنیانەی قەیسەری لێخراوی ڕوسیە لەگەڵ ئینگلیز و فەرەنسە ئیمزای کردبون، بەپێی ناوەڕۆکی ئەوانە ئەبوو ئەستەمبوڵ لە دوای بڕانەوەی جەنگ بە ڕوسیا بدرێ و، حکومەتی لێخراوی (گیرنسکی)یش ئەو پەیمانانانەی سەلماند بو، هەمویان هەڵوەشێنرانەوە، ، بە نەبو دائەنرێن ونرخێکیان نەماوە.

کۆمارە سۆسیالیستەکانی ڕوسیە و، حکومەتەکەی کە فەرمانەکانی جێبەجێ ئەکا، واتە ئەنجومەنی کۆمیسیارەکانی گەل، هەردوکیان دژی داگیر کردنی ئەرزی وڵاتانی ترن، ئێمە بە ڕەسمی ڕای ئەگەیەنین ئەستەمبوڵ هی تورك خۆیەتی و، ئەبێ وەکو ڕابردو لە دەست موسوڵمانان دا بمێنێتەوە.

ئێمە بە ڕەسمی ڕای ئەگەیەنین کە پەیماننامە و ڕێکەوتنە کۆنەکانی ڕوسیا و بەریتانیا کە ئێرانی لە نێوان دو وڵاتی ئیمپریالیستیدا دابەشکردوە، بە هەڵوەشاو و، وەکو نەبو دائەنرێن و نرخیان نەماوە.

ئەی ئێرانییان ! بەڵێنتان ئەدەینێ هەر بە کۆتایی کارە جەنگییەکان، سەربازەکانی ئێمە، خاکی وڵاتەکەتان بە جێئەهێڵن و، ئێوە خۆتان، خەڵکی ئێران، مافی ئەوەتان هەبێ بە ئازادی چارەنوسی داهاتوی خۆتان بڕیار بدەن)) ٤ / ٢١٦- ٢١٧.

٢٤ ڕۆژ دوای ئەم بەیانەی لینین، حکومەتی سۆڤێتی لە ((٢٩ ی کانونییەکەمی ١٩١٧ دا مەرسومێکی لە بارەی مافی گەلی ئەرمینیای خۆرئاوا و مافی چارەنوسییەوە دەرکرد، تیایا داوا کرابو کە هەمو نەفی کراو و، ئاوارە پەڕاگەندە بوەکانی ئەرمەن، لە هەمو وڵاتانی دنیا بگەڕێنەوە بۆ ئەرمینیای خۆرهەڵات، هەروەها گەڕانەوەی هەموئەو ئەرمەنانەی" دەسەڵاتداری تورك لە زێدی خۆیان دەریان کردبون. مەرسومەکەی حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی، بە پێویستی زانیبو کە ئەنجومەنی نوێنەرانی گەل لە کاتی گفتوگۆی ئاشتی لەگەڵ تورك، ئەبێ ئەم داوایانە بخەنە بەردەمی گفتوگۆکەرانی تورك))پڕوانە: ٣٥/١٦٩.

لە ١١ ی کانونی دووەمی ١٩١٨ ش دا، حکومەتی سۆڤێتی بڕیارێکی لە بارەی ((ئەرمینیای تورکیا)) ەوە دەرکرد تیایدا بە دەق هاتبو((ئەنجومەنی نوێنەران بۆ گەلی ئەرمەن ی ڕائەگەیەنێ کە حکومەتی کرێکاران و جوتیاران لە ڕوسیا تەئیدی کێشەی ئەرمەن و مافەکانیان لە " ئەرمینیای تورکیا" ئەکا کە ڕوسیا داگیری کردووە، بواریان ئەدا حکومەتێك پێك بهێنێن و سەربەخۆیی خۆیان بەهێز بکەن. لەم بڕیارەدا و بۆ بەدی هێنانی ئاواتی ئەرمەن، حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی ٤ گرنتی دابوو. هی چوارەمیان بریتی بو لە: پێکهێنانی حکومەتی گەلیی کاتی لە "ئەرمینیای تورکیا" بەم شێوەیە ئەنجومەنێکی نوێنەرایەتی لە دایك بوو، لە ڕێگەی هەڵبژاردنی دیموکراتییەوە لە ناو گەلی ئەرمەن دا)) بڕوانە: ٣٥ / ١٧٠ – ١٧١.

بە هەوڵ و کۆششی لینین((ئەنتەرناسیونالیزمی سێیەم لە ئازاری ١٩١٩ دا دامەزرا، لینین لە کۆنگرەی دامەزراندنی کۆمنترن دا ڕۆڵی کارا و چالاکی بینی لە داڕشتنی دروشمەکانی خەباتی قۆناغی دوای جەنگی جیهانیی یەکەم دا. لەو پێناوەدا کتێبێکی لە بارەی کێشەی نەتەوەیی و کۆلۆنیالیزمەوەنوسی و لە کۆنگرەی دووەمی کۆمینترن دا (تەموز- ئاب- ١٩٢٠) خوێندییەوە و مناقشەکرا، تیایدا گرنگییەکی

زۆر بە مافی چارەی خۆنوسینی گەلان بەبێ جیاوازی، درابو)) بڕوانە: ٢٩/٢٠٢. لیژنەی تەنفیزی کۆمینترن لە کۆتایی حوزەیرانی ١٩٢٠ دا بڕیاری بەستنی کۆنگرەی باکۆی دا، بۆ ئەمە لیژنە بانگەوازێکی ئاڕاستەی (جەماوەری چەوساوەی ئێران، ئەرمینیا و تورکیا) کردو، لە ١ ی ئەیلولی ١٩٢٠ دا، کۆنگرەی یەکەمی گەلانی خۆرهەلاّت لە باکۆی پایتەختی ئازربایجانی سۆڤێتی، لە ژێر دروشمی (ئەی کرێکاران وگەلانی زۆرلێکراوی دنیا یەکگرن)دا، دەستی بە کارکرد. لەو کۆنگرەیەدا گەلێك بڕیاری گرنگ دران.

ئەم بڕیار و مەرسوم و کۆنگرانەی لینین و حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی و کۆمینترن لە گەرمەی کەف و کولّی سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا ڕاگەیەنران و ئەنجام دران. ئەمانە لە کاتێکدا بون کە هێشتا ئایدۆلوجیای لینینزم لە سەنگی مەحەك نەدرابو. بەلاّم پاش ماوەیەکی کەم، کە ئایدۆلوجیا لەگەلّ کێوی سەختی واقیع دا ڕوبەڕو بو، لینین لە پێناوی بەژەوەندی گەلی ڕوس دا سیاسەتی ئەمری واقع ی هەلّبژارد:

لینین لەو لیکۆلّینەوەیەیدا کە، پێشکەشی کۆنگرەی دوەمی کۆمینترنی کرد نوسیبوی ((بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانە لە ولاّتانی پێشکەوتو، بە بێیەکگرتنی بە هیز و هەمەلایەنە لە نێوان خەباتی کرێکاران لە دژی سەرمایە لە ئەوروپا و ئەمەریکا و لە نێوان خەباتی سەدان و سەدان ملیۆن لە کۆیلەی ولاّتانی کۆلۆنیالی چەوساوە لە لایەن هەمان سەرمایەوە، ئەبێتە خەلّەتاندنێکی ڕوت)) ٢٩/٢٠٢، کەچی هەر ئەو لینینەی خاوەنی ئەم قسەیە، وەك چیچیرنی وەزیری دەرەوەی لینین خۆی ئەیگێڕێتەوە ((هەولّی بێئەندازەی داوە بۆ ڕاکێشانی سەرمایەی ئەمەریکا و ئەلّمانیا و بەریتانیا بۆناو ڕوسیا)) بڕوانە:٣٢/٢٢١.

((کۆنگرەی یەکەمی باکۆ لە ڕۆژانی ١ - ٧ ی ئەیلولی ١٩٢٠ دا کۆمەلّێ بڕیاری وەرگرت، لەوانە:

- کۆبونەوەی دەوریکۆنگرەی گەلانی خۆرهەلاّت.

- دامەزراندنی ئەنجومەنی پروپاگەندەکار بۆ گەلانی خۆرهەلاّت، پێکهاتو لە ٤٨ ئەندام، کە بڕیار بو لە باتی لیژنەیەکی تەنفیزی بێو لەنێوان کۆبونەوەکانی کۆنگرەدا دەسەلاّتی فراوانی هەبێ وەك:

* ڕێکخستنی کاری پروپاگەندە لە هەمو خۆرهەلاّت دا.

* دەرکردنی گۆڤار و ڕۆژنامە و نامیلکەو بەیان.

* کردنەوەی زانکۆیەك بۆ زانستە کۆمەلاّیەتییەکان، تایبەت بێ بە کرێکارانی خۆرهەلاّت و یەکخستن و یارمەتی دانی بزوتنەوەو رزگاری- خوازەکان لە ولاّتەکانیان دا.)) ٢٩/٢١٦-٢١٧.

بەلاّم ئەم بڕیارانە کە لەگەلّ ئەمری واقع دا بە یەکیاندا دا، ئایدیولوجیا بوە هەلّم و بڕیارەکانیش بونە تۆز: ((کۆنگرە کۆتایی هات و جارێکی تر کۆنەبوەوە، ئەگەرچی بڕیار درابو لانی کەم هەرسێ مانگ جارێ کۆببێتەوە، گۆڤاری (گەلانی خۆرهەلاّت) کە بڕیار درا بو مانگانە دەر بچێ، بێجگە لەو تاکە ژمارەیەی کارنامە و بەلّگە نامەکانی کۆنگرەی تیا بلاّوکرایەوە، ژمارەی تری لێدەرنەچو. ڕۆژنامەی (خۆرهەلاّتی سور) کە کۆنگرە بڕیاری دابو دەر بچێ و داواشی لە لینین کرد بە وتارێك بەشداری دەرکردنی ژمارەی یەکەم بکا، تەنیا ژمارەیەکیشی لێدەرنەکرا. زانکۆکەی بڕیار درا بو بکرێتەوە، بوە دوو خولی کورت بۆ کرێکارانی مەحەلی و بەس. ژمارەیەکی زۆر کەمی نامیلکە و بلاّوکراوە دەرکران. سەرەنجام ئەنجومەن پێش کۆتایی سالّی ١٩٢١ لە چالاکی کەوت و، لەسەرەتای سالّی دوایی دا بڕیاری هەلّوەشاندنی درا ٣٢ / ٢٣٠.

حکومەتی سۆڤیەتی بە ڕابەری لینین، کە تێگەیشت ئایدۆلۆجیا داد نادا، پشتی کردە گەلان و بای دایەوە بەلای حکومەتە چەوسێنەرەکانی خۆرهەڵات دا. بۆ چاوبەستەکیش، بە ناوی (گەلانی خۆرهەڵات)ەوە پەیوەندی لەگەڵ ئەبەستن، لەم بارەیەوە بۆنداریفسکی ئەڵێ :

((مۆسکۆ لە شوبات- ئازاری ۱۹۲۱ دا پەیماننامەی لەگەڵ هەریەك لە ئێران و ئەفغانستان و تورکیا ئیمزا کرد. ئەمە بایەخێکی زۆر گەورەی بۆ گەلانی خۆرهەڵات، بە گەلانی عەرەبیشەوە هەبو(چونکە) یەکەمجار بوو لە مێژووی ڕوسیا دا دەوڵەتێکی ئەوروپی پەیماننامەی هاوتا و دۆستانە لەگەڵ دەوڵەتانی خۆرهەڵات ئیمزا بکا. وە لە پراکتیکیش دا، بیروباوەڕی مەزنی لینین، بیروباوەڕی دۆستایەتی لەگەڵ گەلانی خۆرهەڵات، تەئکید بوو.)) ۲۷٤/۳۰.

لە ڕاستیدا ئەم بۆچونە ، بۆچونێکی نادروستە چونکە ((دەوڵەتی سۆڤێتی ئەگەرچی هانی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ئەدا بۆ خەبات دژی ئیمپریالیزم، لە پێناوی سەربەخۆیی و مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان دا، بەڵام هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی سۆڤێتی لە بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی گەلانی ناوچەکە کە ئەوان بەئاشکرا هانیان ئەدان و، لە دەوڵەتانی ناوچەکە کە ئەوان بە ڕەسمی پەیوەندی باشیان لەگەڵ دائەمەزراندن، دەری ئەخەن، ئەوە زۆرتر لایەنی پڕوپاگەندەی هەبووە.)) ٤/۲۱۸، بەڵگەی زیندوی ئەم ڕاستییەش ئەوەیە کە ئیمزا کردنی ڕێکەوتن لەگەڵ تورکیا و ئێران ، ئەم دوو دەوڵەتەی لە هەڵوەشان پاراست و، هەردو حکومەتی کەمالی و قاجاری بوژانەوە و زاڵی کردن بەسەر کەند و کۆسپ و تەگەرەکانی بەردەمیان دا. بەوەش چارەنوسی" کورد و ئەرمەن و ئازەر و بلوچ و عەرەبی خوزستان، ڕەش داگەڕا و، تا ئێستاش ئەم گەلانە باجی نەگبەتی ئەو سەردەمە ئەدەن.

لە ڕاستی دا هۆیەکی گرنگی نزیك بونەوەی ڕوسیای سۆڤێتی لە ئێران تەماحی بوە لە دەسگرتن بە سەری دا، لەم بارەیەوە (تریانوسکی) لە ساڵی ۱۹۱۸ لە ڕۆژنامەی (فستاکی رۆستا) دا نوسیبوی((.........بۆ ئەنجام دانی شۆڕش لە خۆرهەڵات، لەسەر ڕوسیای سۆڤێتی پێویستە یەکەمجار بە دەسگرتن بەسەر ئێران دا دەست پێبکا.........ئەم ئێرانە کلیلی ڕاستەقینەی شۆڕشی خۆرهەڵاتە و بە هەر نرخێك بوە ئەبێ لە ناو دەستی ڕوسیا دا بێ...... ئێران ئەبێ بۆ ئێمە بێ..... پێویستە ئێران ببەسترێتەوە بە شۆڕشەوە)) ۱۲/۳۹، ڕوسیای سۆڤێتی بەو نیازە، واتە بە نیازی بەرژوەندی تایبەتی خۆی پەیوەندی لەگەڵ حکومەتی کۆنەپەرستی ئێران بەستوە. ئەگەر شیوعییەکیش ڕەخنەی لەم سیاسەتە گرتبێ لە ناو براوە.

ئەبولقاسم لاهوتی لەم بارەیەوە ئەڵێ((لەبەر رۆشنایی ئەوراپۆرتانەدا کە دواتر دیمن و ڕونیان ئەکردەوە کە زۆرجار لە قسەکانی دا ڕەخنەی توندی لە سیاسەتی ڕوسیا گرتوە، ئەتوانم حوکم لەسەر چارەنوسی بەڕێز- دهکان- بدەم. جارێکیان وتی: ڕوسیا لە کاتی پێویست دا دەستی یارمەتی بۆ کرێکارانی ئێران درێژ نەکردوە، لە لایەکی تریشەوە سیاسەتی لەگەڵ ڕەزا خان ناڕاست بووە. لەبەر ئەوە بڕوام وایە کە دامەزراوەی کەی.بی.ئو. لە ناوی برد)) ۲۵/۳۹.

((سۆڤێت لە سیاسەتی دەرەوەی دا دروست کردنی پەیوەندی باشی بازرگانی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگی لەگەڵ دەوڵەتانی ناوچەکە بێ گوێ

دانە سروشتی ڕژێمەکانی و هەڵوێستی ئەو ڕژێمانە لە گەلەکانیان، بە تایبەتی لەگەڵ دەوڵەتەکانی دراوسێی لای خوارویدا، لە پلەی یەکەمی گرنگی دا دانابوو، نەك لەگەڵ گەلانی ناوچەکە. لە ئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس و مەبەستی مافی دەوڵەتان بو، نەك گەلان)) ٤/٢١٨. ناوەڕۆکی ئەو ڕێکەوتنانەی ڕوسیای سۆڤێتی لەگەڵ تورکیا و ئێران ئیمزای کردون، ئەم ڕاستی‌یە بەرجەستە ئەکەن: لە فەسڵی یەکەمی پەیماننامەی دۆستایەتی ئێران و شورەوی دا، لایەنی سۆڤێتی دانی بەوەدا ناکە میللەتی ئێران(میللەتێکی سەربەخۆ و بەختیار بووە) لە حالێکدا لە واقیع دا وا نەبووە، چونکە لە کاتی ئیمزا کردنی ئەم ڕێکەوتننامەیەدا گەلانی" ئازەر و کورد و شۆڕشی جەنگەڵ و بزوتنەوەی خۆراسان لە حکومەتی کۆنەپەرستی قاجارەکان ڕاپەڕی بون و داوای: ڕوخاندنی حکومەتی شاو دامەزراندنی سیستمی (کۆماری) و (کۆماری سۆسیالیستی) و (خود موختاری) یان ئەکرد.

سۆڤێت لە سیاسەتی دەرەوەی‌دا هەر گەلانی دراوسێی نەکردوە بە قوربانی پەیوەندی باشی بازرگانی و ئابوری، لەگەڵ دەوڵەتانی کۆنەپەرستی ناوچە، بەڵکو پەیوەندی باشی ئابوری و بازرگانی‌ی لەگەڵ دەوڵەتە سەرمایەدارەکانیش، زۆر بەرز تر لە کۆمەکی مادی و مەعنەوی بۆ بزوتنەوەی کرێکارانی ئەو وڵاتانە ڕاگرتووە:

لە دوای جەنگی جیهانیی یەکەم لە ئەوروپا بزوتنەوەیەکی کرێکاری مەزن لە خەبات دا بوو، کەچی لینین هەرچەند بە قسە و دروشم لەگەڵ داواکانیان بووە، بەڵام بە کردەوە یارمەتی سەرمایەدارانی ئەڵمانیا و فەڕەنسا و بەریتانیا و ئەمەریکای داوە. لەم بارەیەوە گ.ف.چیچرین ی وەزیری دەروەی سۆڤێت لە سەردەمی لینین دا ئەڵێ: ((... لەم بوارەدا فلادمیر ئیلتیش بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی هەست پێکراو پلانی داڕشت بۆ ڕاکێشانی سەرمایەی بێگانە ودانی ئیمتیازاتی گەورە پێی. لە کۆتایی دا لە یەك کاتدا پڕۆژەی دانی ئیمتیازات بە سەرمایەی بێگانەی پێشکەشی، حکومەتی ئەڵمانی و، دۆستە ئەمەریکایی‌یەکەمان" عەقید ڕیمۆند ڕوبینس کرد، کە لەگەڵ خۆی بردی بۆ ئەمەریکا.))٣٢/٢٢١-٢٢٢.

چیچرین هەر لەم بارەیەوە ئەڵێ((بە شێوەیەکی گشتی ڤلادمیرئیلیتش موبڕانە بەرگری لە ڕێکەوتنی بازرگانی لەگەڵ ئینگلتەرە ئەکرد. لەگەڵ هەوڵی زۆری بۆ ئەوەی لایەنی بەرامبەر فێڵمان لێ نەکا...... کاتێك یش کە هاوڕێ کراسین لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢٠ دا لە لەندەن گەڕایەوە و چوار مەرجەکەی لوید جۆرج ی لەگەڵ خۆی هێنایەوە، ڤلادمیرئیلیتش   وەك چوارچێوە و بناغەی دان و ستان قبوڵی کردن))بڕوانە ٣٢/٢٢٦.

چیچیرین لە جێ‌یەکی تردا ئەڵێ((هەر لە سەرەتاوە ڤلادمیرئیلیتش بایەخێکی زۆری دا بە، بەستنی هاریکاری ئابوری لەگەڵ سەرمایەی ئەڵمانی))بڕوانە ٣٢/٢٢٧.

بەم شێوەیە دروست کردنی پەیوەندی باشی بازرگانی، ئابوری، فەرهەنگی و جەنگی لەگەڵ دەوڵەتانی ناوچەکە و تەنانەت دەوڵەتانی کۆنەپەرست و ئیمپریالیستی‌ش، بێ گوێدانە سروشتی سیاسی ڕژێمەکانی و هەڵوێستی ئەو ڕژێمانە لە گەلەکانیان وبزوتنەوە کرێکاری‌یەکان، هەر لەسەردەمی لینینەوە((بووە نەریتێکی نەگۆڕاوی سیاسەتی دەرەوەی سۆڤێتی و تا داڕوخانی یەکێتی سۆڤێت ژیا)) بڕوانە: ٤/٢١٨.

ئەنجام:

١ - ئەگەر شۆڕشی ئۆکتۆبەر ڕوی نەدایە و پەیمانی ١٩٠٧ ی نێوان بەریتانیا و ڕوسیا و، پەیمانی سایکس بیکۆ جێبەجێ ببونایە، تورکیا و ئێران هەڵئەوەشان.

٢ - بە هۆی قەومانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و سیاسەتی (بەرژەوەندی خۆ)ویستانەی سۆڤێتەوە، کورد و ئەرمەن و ئازەر و بەلوج و عەرەب، بە زۆر لە چوارچێوەی ئێران و تورکیادا لە قاڵب دران و چارەنوسیان ڕەش داگەڕا.

٣ - تەفسیری ئایدیۆلۆجی‌ی چەوت و هەڵەی بەلشەویکەکان و هاوڕێبازەکانیان گورزی کاریگەری لە چارەنوسی گەلانی ئێران و تورکیا وەشاند.

٤ - شۆڕشی ئۆکتۆبەر کارکردی مەعنەوی لەسەر جوڵانەوەی گەلانی خۆرهەڵات هەبوە بەڵام"

٥ - شۆڕشی ئۆکتۆبەر و حکومەتی سۆڤێت هیچ یارمەتییەکی مادی و مەعنەوی و عەسکەری‌یان پێشکەشی ئەم گەلانەی خۆرهەڵات و بزوتنەوەکانیان نەکرد تا بگەنە ئەنجام. بە پێچەوانەوە یارمەتی و کۆمەکی مادی و مەعنەوی و عەسکەری زۆریان پێشکەشی هەردوو حکومەتی ئێران و تورکیا کرد بۆ سەرکوت کردنی بزوتنەوەی دیموکراسی و ڕزگاریخوازی گەلانی ناو ئەم دوو دەوڵەتە؛

٦ – کەواتە ئەو بۆچوونەی ئەڵێ: شۆڕشی ئۆکتۆبەر بوو بە پشت و پەنای شۆڕشی گەلانی ئازادیخواز و، بزوتنەوەی کرێکاری وڵاتانی سەرمایەداری، هەڵەیەکی مێژووییەو، پێویستی بە ڕاسنکردنەوەیە.

٧ - شوێنی جوگرافی و فاکتەری جیوپۆلەتیك ڕەنگی سیاسەتی دەرەوەی لینین و دوای لینین یان ڕشتوە نەك ئایدۆلۆجیا.

٨ - لینین حەقی خۆی بووە لە پێناوی بەرژەوەندی‌ی نەتەوەی ڕوس و دەسەلاتی سۆڤێت دا بەو شێوەیە سیاسەتی کردوە. بەڵام ئەوانەی لەم ڕاستییە تێناگەن، یان نایانەوێ تێی بگەن، ناحەقی‌یەکی زۆر لەگەلەکانیان و وڵاتەکانیان ئەکەن.

سەرچاوەکان:

١ - احمد، د. کمال مظهر، ئۆکتۆبەر ومەسەلەی کورد، برایەتی، گۆڤار، پارتی دیموکراتی کوردستان دەری‌دەکا، ژ ٩/ ،س ١ ،خ ٢ کانونی‌یەکەمی ١٩٧٠.

٢- ئەحمەد، د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی وشوێنی لە ڕۆژنامەنوسی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی‌زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٨.

٣ - ئەحمەد، د. کەمال مەزهەر، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، چاپخانەی کۆڕی‌زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

٤ - امین، صالح محمد، کورد و عەجەم: مێژوی سیاسی کوردەکانی ئێران، چاپی یەکەم ١٩٩٢.

٥- هاوار، محەمەد ڕەسوڵ، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان- بەشی دوەم، بلاك ڕۆژ- لەندن ١٩٩٢.

٦- حمه خورشید، د.فـۆاد، هەوڵدانێك بـۆ تێگەیشـتنی كێشـەی كـورد لـە سیڤەرەوە بۆ لۆزان، ڕەنگین، بەشی یەكەم، ژ ٧٩ ، بغداد ١٩٩٥.

٧- حمه خورشید، د.فـۆاد، هەوڵدانێك بـۆ تێگەیشـتنی كێشـەی كـورد لـە سیڤەرەوە بۆ لۆزان، بەشی دووەم، ڕەنگین، ژ ٨٠ ، بغداد ١٩٩٥.

٨- كـەریم، حیكمـەت محەمـەد (مـەلا بـەختیار)، شۆڕشـی كوردسـتان و گۆڕانكاریەكانی سەردەم، چاپی سێهەم- چاپخانەی ڕۆشنبیری هەولێر ١٩٩٤.

٩ - لازاریف، م.س، كێشەی كورد ١٩٨٦ — ١٩١٧ ، وەرگێڕانـی د. كـاوس قەفتان، بەشی دووەم، مطبعة. الجاحظ، بغداد ١٩٨٩.

١٠ - قاسملو، د. عبدالرحمن، كوردستان و كورد، چاپی كـوردی، وەرگێڕانـی عبدالله حسن زادە.

١١ - شـەمزینی، دكتـۆر عـەزیز، بزوتنـەوەی نەتەوایـەتی ڕزگاریبخوازانـەی گەلی كوردستان، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە فەرید ئەسەسەرد، چاپخانەی شەهید جەعفەر ١٩٨٢.

١٢ - شاوەیس، اسماعیل حەقی، مێژوی نەتەوەكـەت- كۆمیتـەی ئیسـتقلالی كوردستان، ڕۆژی نوێ، گۆڤار، ژ ١، س٢.

١٣ - تەقی، جەلال، خەباتی گەلی كـورد لـە یاداشـتەكانی ئەحمـەد تـەقیدا، چاپخانەی العربیە، بغداد ١٩٧٠.

١٤ - -خواجە، ئەحمەد، چیم دی- بەرگی٢ ، چـاپخانەی كامـەران- سـلێمانی ١٩٦٩.

١٥ - اقایي، دكتر بهمن، غلامرضا على بابائى، فرهنگ علوم سیاسـی ٣ ، چاپ دوهزار، چاپ اول، تهران ١٣٦٦.

١٦ - اقایی، دكتر بهمن، غلامرچا على بابائى، فرهنگ علـوم سیاسـی ٤ ، چاپ دوهزار، چاپ اول، تهران ١٣٦٦.

١٧ - بیات، كاوه، بحران قراباغ، انتشارات پروین، چاپ اول ١٣٧٢.

١٨ - گبری، احسـان، كژراهـه- خـاگراتی از تـأریخ حـزب تـوده، مؤسسـة انتشارات امیر كبیر تهران ١٣٦٧.

١٩ - كسروی، احمد، تأریخ مشروگه ایران، جلد دوم، چاپ چهاردهم، مؤسسة انتشارات امیر كبیر ٢٥٣٧.

٢٠ - كنـدال- عصـمت شـریف وانلـي- مصـطفى نـازدار، كردهـا، ترجمة ابراهیم یونسي، ضاث دیبا ١٣٧٢.

٢١ - كاتو زیان، دكتر محمد علـى (همـایون)، ترجمة محمد رضـا نفیسـي و كامبیز عزیزي، اقتصاد سیاسي ایران از مشروطیت تا ثایان سلسلة ثهلـوي ، ضاث دوم، تهران ١٣٧٢.

٢٢ - علـي، مهمیـد محمد، پژوهشـي در تـأریخ دیپلمـاسـي ایـران، ضـاث نوبهار، ضاث اول ١٣٦١.

٢٣ - -الطالباني، جلال، الحركة التحررية القومية الكردية.

٢٤ - الحاج، د. عزیز، القضـیة الكردیـة في العشـرینات، مطبعـة الانصـار، بغداد ١٩٨٥.

٢٥ - احمد، الدكتور كمال مظهر، دراسات في تأريخ ایران الحدیث و المعاصر، مطبعة اركان، بغداد ١٩٨٥.

٢٦ - اليافي، الدكتور نعیم، مجازر الارمـن و موقـف الـرأي العـام العربـي منها، مطابع الف باء- الادیب، دمشق ١٩٩٢.

٢٧ - الجنابي، د. هیثم، د. رینـارد سـلطانوف، الاسـلام الروسـي ظـاهرة أم معضلة..؟ النهج ٤، مجلة، صیف ١٩٩٥.

٢٨ - احمد، د. كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولى، ترجمة محمد ملا عبداكریم، ط٢ ، دارأفاق عربیة، بغداد ١٩٨٤.

٢٩ - احمد، د. كمال مظهر، اضواء على قضايا دولية فى الشرق الاوسط، دار الحرية، بغداد ١٩٧٨.

٣٠ - بونداريفسكى، سياستان ازاء العالم العربي، ترجمة خيرى الضامن، دارالتقدم - موسكو ١٩٧٥.

٣١ - بيشكجي، اسماعيل، رسالة الى الاونيسكو، ترجمة هوشنگ صبري، مطبعة شهيد ابراهيم عزو، سنة الطبع بلا.

٣٢ - جوك، غ.ف. سلوتسكايا، خالد الى الابد، اعداد، دارالتقدم - موسكو، سنة الطبع بلا.

٣٣ - جليل، جليلي وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، دارالرازي للطباعة والنشر والتوزيع، ط١ ، بيروت ١٩٩٢.

٣٤ - وطن الشمس، جريدة سياسية مستقلة نصف شهرية، العدد ٤ ٣/٢/١٩٩٦ -٢٦٩٥ كوردية، اربيل.

٣٥ - زهرالدين، الدكتور صالح، الأرمن شعب وقضية، دار التقدمية - لبنان ١٩٨٨.

٣٦ - حسن، ملا، حول اتفاقية لينين- اتاتورك، الآتحاد- الصحيفة المركزية للآتحاد الوطنى الكردستانى، العدد ١٣٣.

٣٧ - محمود، محمود اسماعيل، عودة الى العقل السياسي للپارتى - انهيار ١٩٧٥، الآتحاد- الصحيفة المركزية للآتحاد الوطنى الكردستانى، العدد ١٣٠ .

٣٨ - لازاريف، م.س، المسألة الكردية (١٩١٧ - ١٩٢٣)، ترجمة د. عبدي حاجي، دار الرازي، ط ١ ، بيروت ١٩٩١.

٣٩ - لاهوتي، ابوالقاسم، خنت وطني، ترجمة عن الفارسية السيد جواد الحسيني، مكتبة الامل، مطبعة الرابطة، بغداد ١٩٥٦.

٤٠ - مصطفى، احمد عبدالرحيم، في أصول التأريخ العثماني، دار الشروق، ط١ ، ١٩٨٢.

٤١ - نيكيتين، باسيل، الآكراد اصلهم، تأريخهم......، نقله الى العربية طائفة من الكتاب، دار الروائع، سنة الطبع بلا.

٤٢ - عوني، درية، عرب و اكراد خصام أم وئام، دارالهلال ١٩٩٣ ، نسخة مستنسخة.

٤٣ -علي، د.حامد محمود عيسى، المشكلة الكردية منذ بدايتها حتى عام ١٩٩١ ، كلية التربية- بورسعيد- جامعة قناة السويس، نسخة مستنسخة.

٤٤ - عربش، سمير، ارمينية أرض و شعب، مؤسسة دار الريحاني، بيروت ١٩٩١.

٤٥ - قاسملو، الدكتورعبدالرحمن، كردستان والأكراد- دراسة سياسية و اقتصادية، المؤسسة اللبنانية للنشر، ١٩٧٠.

٤٦ - رضا، محمود، نعم، وقع البلاشفة معاهدة صداقة و تعاون مع اتاتورك، الآتحاد- الصحيفة المركزيةللآتحاد الوطنى الكردستانى، العدد ١٣٩.

٤٧ - رسول، فاضل، من تأريخ الحركة الثورية في ايران، المطبعة بلا، سنة الطبع بلا، نسخة مستنسخة.

٤٨ - شريف، د.عبدالستار طاهر، الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ - ١٩٥٨، مطابع دار الشؤون الثقافية ١٩٨٩.

٤٩ - خوشناو، ابوبكر، حول اتفاقية لينين - اتاتورك ايضاً، الآتحاد- الصحيفة المركزيةللآتحاد الوطنى الكردستانى، العدد ١٣٤.

٥٠ - خليل، الدكتور ابراهيم و أخرون، تركيا المعاصرة، جامعة موصل - مديرية دارالكتب ١٩٨٥.